

Sovyetler Birliği Başbakanı Kosıgın'ın Türkiye Ziyareti ve Türk-Sovyet İlişkilerine Yansımaları (20-27 Aralık 1966)

İmren ARBAÇ

Öğr. Gör. Dr., Yeditepe Üniversitesi, Rus Dili ve Edebiyatı, İstanbul.

E-Mail: imren.arbac@yeditepe.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-6948-1031

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 24.06.2022 Kabul Tarihi / Accepted: 10.08.2023

ÖZ

ARBAÇ, İmren, **Sovyetler Birliği Başbakanı Kosıgın'ın Türkiye Ziyareti ve Türk-Sovyet İlişkilerine Yansımaları (20-27 Aralık 1966)**, CTAD, Yıl 19, Sayı 39 (Güz 2023), s. 1645-1678.

Ankara ve Moskova hükümetleri arasında resmî olarak 26 Nisan 1920'de başlayan ilk diplomatik ilişkiler 16 Mart 1921 yılında yapılan Moskova Anlaşması'nın imzalanması ile olumlu bir çizgide ilerlemiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra 17 Aralık 1925 yılında yapılan Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması ile ikili ilişkiler giderek daha da güçlenmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İosif Vissarionoviç Stalin'in Türkiye'ye yönelik istekleri nedeniyle Türk-Sovyet ilişkileri zorunlu haller dışında durma noktasına gelmiştir. Bu durum Stalin'in öldüğü yıl olan 1953 yılı ortalarına kadar sürmüştür. Stalin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği, Türkiye'ye yönelik taleplerinden vazgeçtiğini bildirmiş, Türkiye ile siyasi ve ekonomik ilişkileri geliştirme yönünde bir politika izlemiştir. 1954 yılından itibaren Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında Türk işadamlarının talepleri doğrultusunda başlatılan ticari ilişkiler, takip eden yıllarda ilerleyerek sürmüştür. Demokrat Parti yönetimi, içinde bulunduğu

ekonomik çöküntüden kurtulmak için Sovyetler Birliği ile ilişkileri düzeltme yoluna gitmiştir. Üst düzey diplomatik ilişkileri gerçekleştirme fırsatı bulamadan 27 Mayıs 1960 askerî müdahalesiyle yönetimden uzaklaştırılmıştır. Sovyet yönetimi, Demokrat Parti iktidarından hemen sonra kurulan hükûmet yönetimi ile siyasi ve ekonomik ilişkileri geliştirme yönünde bir tutum sergilemiştir. Küba Füze Krizi ile başlayan gerginliğin çözülmesinden sonra ise iki ülke arasındaki ilişkilerde de olumlu gelişmeler gözlenmiştir. Bu dönemde Sovyetler Birliği'nin Kıbrıs konusunda Türkiye'nin tutumunu destekleyen bir yaklaşımda bulunması taraflar arasında diplomatik, ekonomik ve kültürel ilişkilerin normale dönmesini sağlamıştır. 1963 yılından sonra yapılan üst düzey ziyaretler sayesinde iki ülke arasında diplomatik ve ekonomik ilişkilerde büyük ilerlemeler sağlanmıştır. Bu gelişmeler üzerine ilk defa bir Sovyet Başbakanı Aleksey Nikolayeviç Kosigin'in Türkiye'ye ziyareti gerçekleşmiştir. Türk-Sovyet tarihinde bir dönüm noktası olan Kosigin'in bu ziyaretiyle Türkiye ve Sovyetler Birliği sınırları bir dostluk ve barış sınırına dönüşmüş ve iki ülke arasında ekonomik işbirliği alanlarının genişletilmesi sağlanmıştır. Bu çalışmada Sovyet Başbakanı'nın Türkiye'ye yaptığı bu ziyaretin Türk-Sovyet siyasi, ekonomik ilişkilerine etkileri ve Türk dış politikasına yansımaları Türkçe ve Rusça birincil ve ikincil kaynaklar ışığında ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Suat Hayri Ürgüplü, Sovyetler Birliği, Andrey Andreyeviç Gromiko, Aleksey Nikolayeviç Kosigin, Soğuk Savaş Türk-Rus İlişkileri

ABSTRACT

ARBAÇ, İmren, **The Visit of Soviet Union Prime Minister Kosygin to Turkey and its Reflections on Turkish-Soviet Relations (December 20-27, 1966)**, CTAD, Year 19, Issue 39 (Fall 2023), pp. 1645-1678.

The first diplomatic relations between the governments of Ankara and Moscow, which officially started on 26 April 1920, progressed in a positive direction with the signing of the Moscow Treaty on 16 March 1921. After the proclamation of the Republic, bilateral relations were further strengthened with the Treaty of Friendship and Neutrality signed on 17 December 1925. After the Second World War, due to the demands of Iosif Vissarionovich Stalin towards Turkey, Turkish-Soviet relations came to a standstill except in cases of necessity. This situation lasted until the middle of 1953, the year that Stalin died. After his death, the Soviet Union declared that it gave up its demands towards Turkey and pursued a policy of developing political and economic relations with Turkey. Since 1954, commercial relations between Turkey and the Soviet Union, which were initiated in line with the demands of Turkish businessmen, continued to progress in the following years. In order to get rid of the economic depression, the Democrat Party administration tried to improve relations with the Soviet Union. Before it had the opportunity to

establish high-level diplomatic relations, it was removed from power with the military intervention of 27 May 1960. The Soviet administration showed an attitude towards improving political and economic relations with the government administration established immediately after the Democrat Party government. After the resolution of the tension that started with the Cuban missile crisis, positive developments were observed in the relations between the two countries. In this period, the Soviet Union's approach supporting Turkey's position on Cyprus led to the normalisation of diplomatic, economic and cultural relations between the parties. After 1963, thanks to the high-level visits, great progress was achieved in diplomatic and economic relations between the two countries. Upon these developments, for the first time a Soviet Prime Minister Alexei Nikolayevich Kosygin visited Turkey. With his visit, which was a turning point in Turkish-Soviet history, the borders of Turkey and the Soviet Union turned into a border of friendship and peace, and the areas of economic cooperation between the two countries were expanded. In this study, the effects of this visit of the Soviet Prime Minister to Turkey on Turkish-Soviet political and economic relations and its reflections on Turkish foreign policy have been tried to be revealed in the light of Turkish and Russian primary and secondary sources.

Keywords: Suat Hayri Ürgüplü, Soviet Union, Andrei Andreyevich Gromyko, Alexei Nikolaevich Kosygin, Turkish-Soviet Relations in the Cold War

Giriş

Millî Mücadele Dönemi'nde Türk-Rus ilişkilerinin başlaması, her iki ülke için ortak zorlukların yaşandığı bir döneme rastlamıştır. Her iki ülke topraklarında hem eski sistem taraftarlarına hem de emperyalist güçlere karşı ortak bir mücadele verilmekteydi. Bu dönemde yaşanan ülke içi ve dışı durum nedeniyle ortak kaderi paylaşan iki ülke yönetimi, her iki tarafın lehine olan bu durumların etkisiyle birbirleriyle siyasi açıdan iş birliği yapmışlardır. 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasının ardından Mustafa Kemal Paşa'nın, Vladimir İlyiç Lenin'e yazdığı 26 Nisan 1920 tarihli mektup;¹ TBMM ile Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) Hükûmeti arasındaki ilk

¹*Vneşnyaya politika SSSR 1917-1944 gg. sbornik dokumentov Tom I (1917-1920 gg)*, Sost. A.S. Tisminets, Vişaya partiynaya şkola pri SK VKP(b), Moskva, 1944, s. 455; *İzvestiya*, 5 dekabrya 1920, No:274 (1121), s. 1; Arhiv vneşney politiki Sovetskogo Soyuzu Sotsialistiçeskoj Respubliki, Fon 132, Opis 3, Papka 2, Delo 1, List 10;P. Moiseyev, Yu. Rozaliyev, *K istorii sovetsko-turetskib otnoşeniy*, Gosudarst vennoe izdatelstvo politiçeskoj literaturı, Moskva, 1958, s. 17; Aleksandr Naumoviç Heyfets, *Sovetskaya diplomatiya i narodi vostoka, 1921-1927, Mustafa Kemal, Put novoy Turtsii*, Cilt III, Moskva, 1934, s. 293; Ali Kemal Meram, *Türk Rus İlişkileri*, Kitap Yayınları, İstanbul, 1969, s. 242.

diplomatik belge sıfatıyla Türk-Sovyet diplomatik ilişkilerinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Mektupta Mustafa Kemal, TBMM Hükûmeti'nin yürüttüğü bağımsızlık savaşında Sovyet Rusya Hükûmeti'nin kendisine silah, cephane ve para yardımında bulunmasını istemiş, Sovyet Rusya Hükûmeti ile birlikte ortak düşman olarak kabul edilen emperyalist güçlere karşı birlikte mücadele etmeyi önermiştir.² Moskova yönetimi, TBMM Hükûmeti'ni kuruluşunun ardından Avrupa'da tanıyan ilk ülke olmuş ve böylece Ankara ile dostluk ilişkilerinin kurulmasını sağlamıştır. Bu dönemde başlayan siyasi ilişkiler, 16 Mart 1921 Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın (Moskova Antlaşması) imzalanmasıyla güçlü bir zemine oturmuştur. Bu antlaşma 17 Ekim Devrimi ile eski rejimi devirmiş Sovyet Rusya Hükûmeti ile Osmanlı'dan ayrılmış olan Türk Hükûmeti arasında karşılıklı güvene dayalı bir anlaşma olmuş; Moskova yönetimi, bu anlaşma ile TBMM Hükûmeti'ne silah, cephane ve para sağlamıştır. Bunlar dışında Ankara'da iki barut fabrikası ile bir fişek fabrikasının hayata geçirilmesine katkı sağlamıştır.³

Cumhuriyetin ilanının ardından iki ülke yönetiminin birbirleriyle dayanışması devam etmiştir. 1 Aralık 1925 tarihinde Londra'da İngiltere, İtalya, Almanya, Polonya, Belçika, Fransa ve Çekoslovakya arasında imzalanan Locarno Paktı, hem Sovyetler Birliği'ni hem de Türkiye'yi rahatsız etmiştir.⁴ SSCB açısından bu anlaşmanın imzalanması, Almanya'nın doğu sınırlarında serbest bırakılması anlamına geliyordu. Türkiye'yi rahatsız eden nokta ise Milletler Cemiyeti'nde yapılan Musul oylamasında haksızlığa uğramasıydı. Bu nedenlerden dolayı bu dönemde Türkiye ve SSCB, Batı'ya karşı tekrar ortak hareket etme gereği duymuş ve iki ülke arasında doğal olarak siyasi yakınlaşma giderek güçlenmeye başlamış; iki ülke arasında Paris'te 17 Aralık 1925 tarihinde Sovyetler Birliği Dışişleri Halk Komiseri Georgiy Vasilyeviç Çiçerin ve Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras tarafından Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzalanmıştır.⁵

İki ülke arasında Batılı güçlerin entrikalarına karşı yapılan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması, Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı'nı kazandıktan

² Aleksandr Kolesnikov, *Türk-Rus İlişkilerinin Kuruluşunun 90.Yılı Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Çev. İlyas Kemaloğlu, Ankara, 2010, s. 27.

³ Pyotr Pavloviç Moiseyev, Yuriy Nikolayeviç Rozaliyev *K istorii sovetско-turetskiye otnoşeniya*, İzd. Gospolitizdat, Moskva, 1958, s. 28.

⁴ V. P. Potyomkin, *İstoriya diplomatii Diplomatija v noveşee vremya (1919-1939)*, İzd. Direkt-Media, Tom III, Moskva, 2015, s. 564; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 264.

⁵ "Sovetsko turetskiy dogovor", *İzvestiya*, 23 dekabrya 1925, No:293(2626), s. 1.

sonra Türkiye'ye dönük bazı isteklerde bulunması nedeniyle 1945 yılına kadar sürdürülebilmiş ve söz konusu anlaşma Sovyetler Birliği tarafından iptal edilene kadar yürürlükte kalmıştır.⁶ Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, 1945 yılı Mart ayında Türkiye'ye iki aylık süreliğine gelmeden önce Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Vyacheslav Mihayloviç Molotov'u ziyaret etmiş ve görüşme sırasında Sovyet Dışişleri Halk Komiseri, Sarper'e antlaşmanın günün şartlarına, savaşın getirdiği değişikliklere artık uygun halde olmadığını ifade etmiş; anlaşma maddelerinde esaslı değişiklikler yapılması gerektiğini öne sürerek 7 Kasım 1945 tarihinde bitecek olan 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın tüm ekleriyle birlikte iptal edildiğini bildirmiştir.⁷

Türkiye ile yeni bir antlaşmanın yapılabilmesi için Molotov, Türk Büyükelçi'ye, 16 Mart 1921 Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması ile TBMM Hükûmeti'ne verilen Kars, Artvin ve Ardahan'ın SSCB'ye iadesi ve SSCB askerî kuvvetlerine Boğazlar'da askerî-deniz üslerinin verilmesi koşullarının yerine getirilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁸ Ankara Hükûmeti, 4 Nisan 1945 tarihinde Sovyet Hükûmeti'ne verdiği yanıtta, Sovyet Hükûmeti'nin anlaşmayı iptal etme arzusunu kabul ettiklerini bildirmiştir. Sovyet Hükûmeti'nin önerisine göre sona eren antlaşmanın yerine, her iki tarafın mevcut çıkarlarına uygun olarak ciddi iyileştirmeler içeren başka bir anlaşmanın yapılması için Türk Hükûmeti, gerekli tüm özeni göstermeye ve bu konuda yapılacak teklifleri iyi niyetle incelemeye hazır olduğunu açıklamıştır.⁹ Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ise 1945 krizi ile ilgili olarak resmî tarih yazımının tersine, ortada bir talep değil "teklif" olduğunu ve bunun resmî bir durum olmadığını ifade etmiştir.¹⁰ Sovyet kaynakları da söz konusu kriz döneminde ifade edilen konuların bir talep değil, teklif olduğunu göstermektedir. Boğazlar konusunda Sovyet önerisinin yanlışlığını Molotov, "*Sovyet ordusunun kazandığı zafere dayanarak böyle bir düzenleme önerdik*" ifadesiyle itiraf etmiştir.¹¹ Sovyet yönetiminin Boğazların statüsü konusunda değişiklik yapılması istekleri 1939 yılında Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun Moskova

⁶ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, s. 268-269.

⁷ Ferudun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl Anılar-Yorumlar*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1980, s. 146.

⁸ D.E. Yeremeyev, *Turtsiya v godı Vtoroy mirovoy i "bolodnoy" voyn (1939-1990)*, İzd. İSAA., Moskva, 2005, s.47.

⁹ *Vneşnyaya politika SSSR Sbornik dokumentov, Tom V (iyun 1941- sentyabr 1945z.)*, Red. Tisminets, A.S. Moskva: İzdatelstvo Mejdunaraodniye otnoşeniya, 1947, s. 553-554.

¹⁰ Behlül Özkan, "1945 Türkiye-SSCB Krizi: Dış Politikada Kurucu Mitin İnşası", *Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler Kuşku ile Komşuluk*, İstanbul, İletişim, 2017, s. 68.

¹¹ Feliks Çuyev, *Molotof Anlatıyor*, Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu-Suna Kabasakal, Yordam Kitap, 3.bs., İstanbul, 2017, s. 117.

ziyareti sırasında bahis konusu olduğunda, 1936 yılında başka devletlerle imzalanmış olan Montrö (Montreux) Boğazlar Sözleşmesi'nin iki devlet tarafından değiştirilmesine imkan olmadığını Sovyet yönetimine bildirmişti.¹² Sovyet yönetiminin toprak ve Boğazlar'da üs kurma istekleri konusundaki kararlılığının düzeyini tam olarak belirlemek mümkün değildir; ancak söz konusu istekler iki ülke ilişkilerinde tansiyonu yükseltmiş ve 1953 yılına kadar sürecek bir krizin temellerini atmıştır.¹³ Bu kriz durumu 1950-1960 yılları arasında Demokrat Parti yönetiminin Sovyet ve komünizm karşıtı bir politika izlemesinde etkili olmuştur. Ne var ki, 1950'li yılların ikinci yarısından itibaren Demokrat Parti yönetimi ekonomide yaşanan zorluklar nedeniyle Sovyetler Birliği ile ilişkileri geliştirmek yönünde bir politika izlemiştir.

Türk-Sovyet İlişkileri (1953-1963)

Türkiye'de 1950 yılında çok partili sisteme geçilmesinin ardından Demokrat Parti, seçimleri kazanarak 1950-1960 yılları arasında iktidarda kalmıştır. Demokrat Parti yönetimi ilk dönemlerinde Sovyet karşıtı bir politika izlemiştir. Ancak, iktidarının ikinci yarısından itibaren ekonomide oldukça zor bir döneme girmiştir. Bu dönemde hükûmet, batıdan yeterli kredi ve dış yardım alamadığı için ekonomik alanda yapılması planlanan işler yapılamamıştır. Demokrat Parti hükûmeti ise bu dönemde, İosif Vissarionoviç Stalin'in 1953'te ölümünden sonra Türkiye ile ilişkileri düzeltme arzusunda olan SSCB ile ilişkileri geliştirme yönünde adımlar atmaya başlamıştır.¹⁴

Bu doğrultuda 1954-1957 yılları arasında Türk iş adamları, Sovyet yönetiminin daveti üzerine SSCB'yi ziyaret etmişler; Sovyet sanayisini, sanayi fuarlarını ve işletmelerini yakından tanıma imkânı bulmuşlardır. Ayrıca Türk iş adamları SSCB'ye yaptıkları bu ziyaretler sonucunda Sovyet dış ticaret kurumlarıyla birçok anlaşma yapmışlardır. Türk firmaları Sovyet dış ticaret organizasyonlarıyla her yıl ticari faaliyetlerini geliştirmişlerdir. Bu ilk yıllarda Sovyetler Birliği, İstanbul firmalarıyla ilişkileri başlatmış 1954 yılında İzmir Fuarı'na katıldıktan sonra Türkiye'nin diğer şehirlerindeki firmalarla da ilişkilerini başlatmıştır.¹⁵ Türk-Sovyet ilişkilerindeki bu hareketlilik sayesinde iki ülke arasındaki ticaret hacmi 1954 yılında, 1953 yılına kıyasla 3 katı yükselmiş,

¹² Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1968, s.140.

¹³ İsmail Köse, "Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarıyla İlgili Talepleri: 1945-1946 Notaları", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 74, Sayı 4, 2019, s.1134.

¹⁴ "Blizkim drujit druzyam neobhodimo", *Pravda*, 4 iyunya 1958, No 155 (14549),s.6; "Serdarabat barajı hakkında Rusya ile anlaşmaya varıldı", *Milliyet*, 15 Eylül 1953, s. 1-7.

¹⁵ Vladislav Pavloviç Smirnov, *Turtsiyacekonomika i vneşnyaya torgonya*, Vneşstorgizdat, Moskva, 1956, s. 86.

1955 yılında ise bu oran %40 oranında artış göstermiş ve savaştan önceki 11 milyon Ruble (38 milyon TL)¹⁶ seviyesine ulaşmıştır.¹⁷ Ayrıca SSCB'nin 1954 yılından itibaren İzmir Fuarı'nın sürekli katılımcısı olması da bu dönemde resmî ilişkiler açısından oldukça olumlu karşılanmıştır. Bu sayede Türk iş çevreleri, pratikte SSCB ile daha büyük çapta ticaret yapma olanakları bulmuşlar, geniş toplumsal çevreler ise sanayi, tarım ve kültür alanında Sovyetler Birliği'nde yapılanları tanıma olanağı bulmuşlardır. 1954 ve 1957 yılları arasında İzmir Fuarı'na katılan SSCB pavyonu, Fuar'a katılanların büyük ilgisini çekmiştir.¹⁸ Türk iş adamları ve iş çevreleri, basında o günün koşullarında millî ekonomisini kurmakla uğraşan Türkiye'nin tüm ülkelerle çok yönlü ticaret yapması gerektiğini yazmıştır.¹⁹

Sovyet tarafı iki ülke arasındaki ilişkileri 27 Mayıs 1960 askerî müdahalesinin hemen ardından Atatürk'ün ve Lenin'in dönemindeki ilişkilere geri döndürmek için büyük çaba harcamıştır. SSCB'nin Türkiye ile ilişkileri iyileştirmek yönünde gösterdiği bu çaba, ülkede belirli çevrelerce de olumlu olarak karşılanmıştır.²⁰ SSCB'nin Ankara Büyükelçisi Nikita Semyonoviç Rjov, 31 Mayıs 1960 tarihinde Millî Birlik Komitesi Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel'i ziyaret ederek SSCB'nin, Türkiye'deki yeni hükûmeti tanıdığını resmen bildirdikten sonra Gürsel'e Başbakan düzeyinde daha önceden Moskova'ya yapılması planlanan ziyaretin ertelenmemesini söylemiştir. Ancak, Gürsel Sovyet Büyükelçisi'ne, bu ziyareti kendisinin ileri bir tarihte yapabileceğini belirtmiştir.²¹

Bu dönemde iki ülke arasında karşılıklı olumlu mesajlaşmalar olmuştur. Sovyet Başbakanı Nikita Hruşçov ile yapılan karşılıklı mesajlaşmalar sonunda 14 Haziran 1960'da Gürsel yaptığı konuşmada SSCB ile dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerinin kurulması yönünde istekli olduklarını dile getirmiştir. SSCB Hükûmeti ise 28 Haziran 1960'da Gürsel'e gönderdiği mesajda, Gürsel'in yaptığı olumlu açıklamalardan duydukları memnuniyeti ifade etmiştir. Gürsel, 8

¹⁶ T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Dış Ticaret Yıllık İstatistik 1959*, Seri:1, Ankara, 1960, s.40.

¹⁷ *Vnesnyaya torgonhya SSSR so stranami Azii, Afriki i Latinskoy Ameriki*, Pod. red. V.P Gorünova, N.N. İnazemtseva i V.B. Spandaryana, İzd. Vneştorgizdat, Moskva, 1958, s. 147; T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Dış Ticaret Yıllık İstatistik 1959*, Seri:1, Ankara, 1960, s.40.

¹⁸ Moiseyev, Rozaliyev, *age.*, s. 79.

¹⁹ "Blizkim druzyam neobhodimo drujit", *Pravda*, 4 iyunya 1958, No 155 (14549), s. 6.

²⁰ *SSSR i Turtsii 1917-1979*, Otvetvenniye Red. M. A. Gasratyan, P. P. Moiseyev İzd. Nauka, Moskva, 1981, s. 113.

²¹ *İzvestiya*, 1 iyunya 1960, No 130 (13366), s. 2 ; *Pravda*, 1 iyunya 1960, No 153 (15277), s. 1. ;Erel Tellal, SSCB'yle İlişkiler, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşın'dan Bu Güne:Olgular, Bilgiler, Yorumlar*, Cilt 1:1919-1980, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 773.

Temmuz 1960 tarihli Sovyet yönetiminin mesajında dile getirilen Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilme arzusuna tümüyle kendisinin de katıldığını ifade etmiştir.²² Türkiye yönetimi, bu dönemde sıklıkla Türkiye ve SSCB arasında iyi komşuluk ilişkilerinin yürütülmesi yönünde olumlu beyanlarda bulunmuştur.

Her ne kadar olumlu açıklamaların sonunda iki ülke arasındaki ilişkilerde iyileşme sürecine girilmiş olsa da 1962 yılında başlayan Küba Füze Krizi Türkiye ve SSCB arasındaki ilişkileri, gerginleştirmiştir. ABD ve SSCB'nin kendi aralarında bu sorunu çözmesinin ardından Türkiye ile SSCB ilişkileri de normale dönme yolunda ilerlemiştir. Şüphesiz bunda Moskova'nın 1963 yılındaki Kıbrıs sorunu konusunda Ankara'nın fikrini destekleyen yaklaşımı da etkili olmuştur. Sovyet yönetiminin bu olumlu adımının ardından 29 Mayıs-14 Haziran 1963'te Cumhuriyet Senatosu Başkanı Suat Hayri Ürgüplü'nün SSCB'yi ziyareti gerçekleşmiş ve bu ziyaretten bir yıl sonra ise Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin SSCB'ye 30 Ekim-6 Kasım 1964 tarihleri arasında resmi bir ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaret, 1939'da Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun SSCB'ye yaptığı ziyaretinden 25 yıl sonra aynı düzeyde yapılan ilk ziyaret olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Erkin ziyareti sırasında Prezidyum Başkanı Anastas Mikoyan, Başbakan Kosigin, Dışişleri Bakanı Gromiko ile ve Dış Ticaret Bakanı Nikolay Semyonoviç Patoliçev ile görüşmüştür. Türk Dışişleri Bakanı, Başbakan Kosigin'den Makarios'a silah sağlamama konusunda güvence almıştır. Erkin'in bu ziyaretiyle SSCB'nin Kıbrıs konusunda desteğinin sağlanması Türk yönetimi açısından çok önemli olmuştur. Ayrıca iki ülke arasında bir de kültürel iş birliği anlaşması imzalanmıştır. Türk Dışişleri Bakanının bu ziyaretinin bir başka önemi ise iki ülke arasındaki ilişkilerde uzun bir durgunluk döneminin ardından ilişkilerinin normalleşmesi ve karşılıklı yapılacak olan iş birliğinin başlangıcını oluşturmasıdır.

Türk Dışişleri Bakanı, Türk Hükûmeti'nin Batı Avrupa ve Amerika ile ittifakı ne denli zorunlu ise SSCB ile karşılıklı güven ve anlayışa dayalı dostluk ilişkilerinin de o denli önemli olduğu görüşündeydi. Erkin, Türkiye'nin NATO üyeliğinin Rusya'nın kendisine yönelen kuşkuyu daha da artırdığı kanısındadır. Bu nedenle, kendisinin 1964'te Moskova'yı ziyareti sırasında Sovyet lideriyle yaptığı görüşmelerde, Rusya'nın Türkiye'ye saldırmadığı sürece Türkiye'den Rusya'ya hiçbir zaman bir tehlike gelmeyeceğini ifade ederek Sovyet yönetimine güvence vermiş ve Sovyet tarafının bu sözlerden duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir.²³ Erkin, Parlamento'da Dışişleri Bakanlığının 1965 yılı bütçesinin

²²Pravda, 1 sentyabrya 1960, No 245(15369), s.1; Tellal, agm., s. 773.

²³ Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl Madrid, Paris, Londra Büyükelçiliği*, Cilt III, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008, s. 355.

görüldüğü toplantıda da son yıllarda Türkiye ve SSCB arasındaki ilişkilerde gelişme eğilimini vurgulamıştır. Sovyetler Birliği'ne yaptığı ziyarette devlet adamlarıyla yapılan görüşmeler sonucunda, bağımsızlık, toprak bütünlüğü ve eşitlik ilkeleri temelinde iki ülke arasında iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmenin gerekliliği konusunda bir anlaşmaya varıldığına dikkat çekmiştir. İki ülke arasındaki ticaret hacmindeki artışla ilgili olarak bir anlaşmaya varıldığı ve ayrıca Moskova'da mevcut kültürel ilişkileri düzenleyen bir anlaşmanın imzalandığını belirtmiştir.

Erkin, konuşmasında kısa bir süre sonra SSCB Yüksek Şura Başkanı Nikolay Viktoroviç Podgornıy başkanlığında bir Sovyet Parlamento heyetinin, iade-i ziyaretle Türkiye'ye geleceği bilgisini de paylaşmıştır. “*Büyük komşumuz Sovyetler Birliği olumlu adımlar atmıştır*”, sözleriyle ifade ettiği bu ziyaret²⁴ 4-13 Ocak 1965'te Podgornıy'ın başkanlığındaki 10 kişiden oluşan heyet tarafından gerçekleştirilmiştir. Türkiye'de farklı şehirleri, kurumları ziyaret eden Sovyet heyeti, gittikleri her yerde sıcak ilgiyle karşılanmışlardır.²⁵ Podgornıy'ın ziyareti Sovyetler Birliği basınında da geniş yer tutmuştur.²⁶ Heyetin Moskova'ya dönüşünün ardından Türkiye ve SSCB arasında 22 Mart 1965 tarihinde Moskova'da Nisan 1965-Mart 1966 tarihleri arasını kapsayan ve iki ülke arasındaki ticaret hacminin önceki yıllara göre artırılmasını öngören bir ticaret protokolü imzalanmıştır.²⁷ 1960'lı yıllardan itibaren Kıbrıs Sorunu bağlamında Türkiye'nin Batı ile ilişkilerinde gelgitler yaşandığı bir dönemde Türk-Sovyet yaklaşması gerçekleşmiştir.

Dışişleri Bakanı Erkin'in TBMM'de Moskova ziyareti sırasında imzalanan Kültür Anlaşması ve Rusya izlenimleri hakkında olumlu düşüncelerini belirttiği konuşmasında İstanbul Senatörü Tekin Arıburun; anlaşmaya yönelik gösterilen tepkilere “*Rusya çok partili demokratik nizami kabul etmeyen tarafsızlar gurubu ile her türlü siyasi, sosyal, kültürel, iktisadi münasebetleri mübtemel büyük bir tehlike mülâhaza etmeden yapmaktadırlar.*” ifadeleriyle yanıt vermiştir.²⁸ Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Kemal Satır ise anlaşmayı

²⁴ “Vajnya dogovoryonost”, *İzvestiya*, 28 dekabrya 1964, No: 307 (14777), s. 2.

²⁵V. N. Koptevskiy, *Rossiya-Turtsiya: Etapı torgovo-ekonomiçeskogo sotritniçesvo*, İV RAN, Moskva, 2003, s. 121.

²⁶*Pravda*, 22 yanvary 1965, No:22 (16974), s. 3; D.Y. Yeremeyev, *Turtsiya v godı Vtoroy mirovoy i “bolodnoy” voyn (1939-1990)*, Akademiya gumanitarnih issledovaniy, Moskva, 2005, s. 176; Ebru Gençalp, “Sovyet Başbakanı Kosıgin'in Türkiye Ziyaretinin Basında Değerlendirilmesi”, *HÜTAD-Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, Sayı 30, 2019, s.63.

²⁷Nikolay Gavriloviç Kireyev, *İstoriya Turtsii XX vek*, İstitut vostokovedeniya RAN, Moskva, 2007, s.335; *Resmî Gazete*. 02.06.1967, No: 12611.

²⁸ *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 17.11.1964, Dönem.1, Cilt 22, Toplantı 4, s. 139.

şimdiye kadar yapılanlardan daha ileri bir özellik taşımadığını belirterek savunmuştur.²⁹ Bu tür karşı çıkışlarla ilgili konuşmalar, ilerleyen süreçte de daha uzun süre Cumhuriyet Senatosu gündeminde devam etmiştir.³⁰ Kültür Anlaşması kapsamında yer alan Karşılıklı Değişim Programı'nın kabul edilmesi ise Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın 1969 yılında Moskova ziyareti sırasında Türkiye'ye davet edilen Podgorniy'in Türkiye'ye 11-17 Nisan 1972 tarihleri arasında yaptığı resmî ziyaretin sonunda yayımlanan ortak bildirinun yanı sıra,³¹ 17 Nisan 1972 tarihli Türkiye ve SSCB Arasında İyi Komşuluk İlkeleri Deklarasyonu ile kabul edilmiştir.³²

Rus Heyeti'nin Ocak ayındaki bu ziyaretin ardından, Erkin'in 1964 Kasım ayında Moskova'ya yaptığı resmi ziyarete cevaben 1965 yılı Mayıs ayı ikinci yarısında SSCB Dışişleri Bakanı Andrey Gromiko Türkiye'ye gelmiştir. Görüşmeler sonunda imzalanan ortak bildiride, her iki taraf bölgede sağlam bir dostluğun kurulmasına, karşılıklı iş birliğinin gelişmesine yardımcı olmaya hazır olduklarını ve özellikle de ticari ilişkilerin olumlu sonuçlarını vurguladıktan sonra, ikili ilişkilerin her iki tarafın yararına olarak gelecekte geliştirilmesi yönünde fikir birliği içinde olduklarını ifade etmişlerdir. ³³ Ayrıca her iki taraf, Türk Dışişleri Bakanı'nın Moskova ziyareti sırasında 5 Kasım 1964 tarihinde imzalanan Kültürel ve Bilimsel İş birliği Anlaşması³⁴ çerçevesinde kültürel değişim programını geliştirme konusunda da anlaşmaya varmışlardır. Toplantıda taraflarca, SSCB ve Türkiye arasında ilişkilerin gelişmesinin hem Türk ve Sovyet halklarının çıkarlarına hem de dünya barışının güçlendirilmesi için koşulların yaratılmasına da hizmet edeceği vurgulanmıştır.³⁵ Bu anlaşma kapsamında iki ülke arasında bilim adamı ve sanatçı değişimi yapılması taraflarca kabul edilmiştir. Ruslar öğrenci değişiminin de yapılmasını istemiş, ancak Türk Hükümeti bale öğrencileri dışında diğer öğrencilerin değişimine yanaşmamıştır.³⁶ Dönemin iktidar partisi, kültür anlaşması ile ilgili bir açıklama

²⁹ *age.*, s. 140.

³⁰ *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 24.11.1964, Dönem 1, Cilt 22, Toplantı 4, s. 208-210.

³¹ *Vneşnyaya politika Sovetskogo soyuza i mejdunarodnye otnoşeniya: Sbornik dokumentov 1972 god*, İzdatelstvo Mejdunarodnye otnoşeniya, Moskva, 1973, s.69; "Dobrososedstvo sotrudničestvo Prebivaniye N.V. Podgornogo v Turtsii", *İzvestiya*, 15 aprelya 1972, No 90 (17018), s. 1.

³² "Sovmestnoe sovetso-turetskoe kommünike", *Pravda*, 18 aprelya 1972," No 109 (19617), s. 4.

³³ Koptevskiy, *age.*, s. 121.

³⁴ "Posle vizita", *İzvestiya*, 19 noyabrya 1964, No 276 (14746), s. 2.

³⁵ *İzvestiya*, 22 maya 1965, No 20(14899), s. 3 ; Boris Mihayloviç Potshveriya, *Vneşnyaya politika Turtsii posle vtoroy mirovoj vojny*, İV RAN Nauka, Moskva, 1976, s. 40.

³⁶ "Mikoyan, "Geçmiş Unutalım", *Akşam*, 5 Kasım 1964, s. 1.

yaparak “bugünkü Hükümetin anlaşmanın yürürlüğe konması için yaptığı bütün girişimlerin Millet Partisi tarafından önlendiğini” bildirmiştir. Millet Partisi'nin buna cevabı şu şekilde olmuştur: “Komünizm tehlikesinin her gün biraz daha arttığı ve milletimizi buzursuz kıldığı bir zamanda Rusya ile ilk yapılacak iş bu imiş gibi kültür mübahadesine girişilmesini Millet Partisi millî menfaatlerimize uygun bulmamaktadır.”³⁷

Sovyet Dışişleri Bakanı Andrey Gromiko, Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, Başbakan ve Dışişleri Bakanı Hasan Esat Işık ile görüşmelerde bulunmuştur. Yapılan görüşmelerin konuları arasında öncelikle iki ülke arasındaki ilişkiler, Kıbrıs konusunun yanı sıra gündemdeki dünya sorunları yer almıştır. Gromiko, 18 Mayıs 1965'te Başbakan Suat Hayri Ürgüplü tarafından kabul edilmiştir. Görüşmede, Gromiko Türk-Sovyet ilişkileri konusunda hükümetinin düşüncelerini dile getirmiş; iki ülke arasında ekonomik ve siyasi ilişkilerin geliştirilmesinin iki ülke için zorunlu olduğunu vurgulamıştır. Sovyet Dışişleri Bakanı daha sonra Başbakan Suat Hayri Ürgüplü'yü SSCB'ye davet etmiştir.³⁸

Gromiko'nun ziyareti, Türkiye ve SSCB ile ilişkileri normalleşme boyutuna getirerek iki ülkenin giderek daha fazla yakınlaşması yönünde büyük bir katkı sağlamıştır. Görüşmeler sonunda, her iki taraf da bölgede sağlam bir dostluğun kurulmasına, karşılıklı işbirliğinin gelişmesine yardımcı olmaya hazır olduklarını ve özellikle de ticari ilişkilerin olumlu sonuçlarını vurguladıktan sonra ikili ilişkilerin her iki tarafın yararına olacak biçimde gelecekte geliştirilmesi yönünde fikir birliği içinde olduklarını ifade etmişlerdir.³⁹ Ayrıca uzun vadeli kredi verilmesi konusunda Sovyet Dışişleri Bakanı, Sovyet yönetiminin önerilerini Türk yönetimine bildirmiştir. Başbakan Suat Hayri Ürgüplü'yü Sovyetler Birliği'ne davet etmiş, Ürgüplü de bu daveti kabul etmiştir.

Başbakan Suat Hayri Ürgüplü'nün SSCB Ziyareti (9-16 Ağustos 1965)

Sovyet Dışişleri Bakanı'nın Türkiye ziyaretinin ardından Başbakan Suat Hayri Ürgüplü SSCB'ye resmî ziyarette bulunmuştur. Sovyet basınının büyük ilgi gösterdiği bu ziyarete Pravda gazetesi Suat Hayri Ürgüplü'nün SSCB'ye yapacağı ziyaret öncesi, “Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Suat Hayri Ürgüplü'nün yaklaşan ziyareti Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında dostane, iyi komşuluk ilişkilerinin kurulmasına yeni bir katkı sağlayacaktır”, ifadeleriyle yer vermiştir. Pravda gazetesinde yer alan *İyi Komşuluk Güvenilir Yoldur* adlı makalede şu ifadelere yer verilmiştir:⁴⁰

³⁷Yeremeyev, *age.*, 2005, s. 177; “Moskova Görüşmeleri Resmen Başladı”, *Akşam*, 11 Ağustos 1965, s. 1-7.

³⁸“Türk-Rus Bildirisi Atınayı Şaşırttı”, *Akşam*, 19 Mayıs 1965, s. 1-7.

³⁹ Koptevskiy, *age.*, s.121.

⁴⁰ *Pravda*, 9 ağusta 1965, No 221(17173), s. 1.

“Türkiye ile olan ilişkilerimiz yeniden iyi bir yola girmiş, emperyalistlerin her zaman ustalıklı istismar ettikleri anlaşmazlıklar ortadan kaldırılmıştır. İleriyi gören Türk siyasetçileri Lenin ve Atatürk dönemindeki eski dostluğu yeniden canlandırma yollarını aramaktadır. Şimdiki durum her iki ülkenin de hayati çıkarlarına uygun düşecek dostluk ilişkilerinin yeniden kurulmasına elverişlidir. Türk Başbakan Sait Hayri Ürgüplü’nün bugün başlayan SSCB ziyareti bu amaca hizmet edecektir. Sovyet-Türk dostluğu, diğer ülkelerle dostluklarının yanı sıra, gelişmek ve güçlenmek zorundadır.”

Sovyetler Birliği’ne ilk ziyaretini 1963 yılında Cumhuriyet Senatosu Başkanı iken yapan Suat Hayri Ürgüplü’nün ikinci Sovyetler Birliği ziyareti 1965 yılında gerçekleştirmiştir. Bu ilk ziyaretin özelliği Atatürk’ün ölümünden 25 yıl sonra gerçekleşen ilk Türk-Rus resmî ziyareti olmasıdır ve iki ülke arasında buzların çözülmesini sağlamıştır. Her iki ziyaretin de Amerika tarafından asla memnuniyetle karşılanmadığı Ürgüplü’nün anılarında kendi ifadesinden anlaşılabilir.⁴¹

Berberindeki heyetle 9 Ağustos 1965’te Moskova’ya hareket eden Ürgüplü’yü⁴² Moskova Vnukova Havaalanı’nda Sovyetler Birliği Başbakanı Aleksey Nikolayeviç Kosıgin, Yüksek Şura Başkanı N. V. Podgorniy, K. T. Mozurov, Başbakan Yardımcıları V. İ Novikov, P. F. Lomano, Dışişleri Bakanı Andrey Gromiko, Dış Ticaret Bakanı Nikolay Semyonoviç Patolicev, Devlet Komiteleri Başkanları V. E. Semiçastny, S. A. Skaçkov ve diğer yetkililer tarafından karşılanmıştır. Kosıgin, Kremlin Sarayı’nda misafiri onuruna yemek vermiş ve şu konuşmayı yapmıştır:⁴³

“Bilindiği gibi Türkiye Başbakanı bundan otuz üç yıl önce Sovyetler Birliği’ne gelmişti. O zamandan beri dünyada çok değişiklikler oldu. Yeniden gelişiniz Türk-Sovyet ilişkilerinin yeniden müspet bir gelişme yoluna girdiğini

⁴¹ Oktay Ekşi, “Beyefendi” *Suat Hayri Ürgüplü’nün Anıları*, ed. Ayten Koçal, MD Yayıncılık, İstanbul, 2020, s. 285.

⁴² “Başbakan Bugün Moskova’ya Gidiyor”, *Akşam*, 9 Ağustos 1965, s. 1-7. Ürgüplü’nün heyeti şu isimlerden oluşmaktaydı: eşi, iktisat doktoru oğlu Hayri Suat Ürgüplü ve Cumhuriyet Senatosu üyesi ve Cumhuriyet Gazetesi Başyazarı Nadir Nadi, İstanbul Milletvekili ve Ulus Gazetesi Başyazarı Cihat Baban, İzmir Milletvekili ve Expres Gazetesi sahiplerinden Nihat Kürşat, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarı Memduh Aytür, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri’nin Ekonomik İşlerden Sorumlu Yardımcısı Kamuran Gürün, Dışişleri Bakanlığı Birinci Dairesi Genel Müdürü Pertev Subaşı, Maliye Bakanlığı Hazine Genel Müdürlüğü Uluslararası Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Sekreteri Kemal Cantürk, Ticaret Bakanlığı Dış Ticaret Dairesi Başkan Yardımcısı Celil Vaisoğlu, Ticaret Bakanlığı Dış Ticaret Raportörü Akad, Başbakanlık Özel Kalem Müdür Yardımcısı Necati Aykut, Özel Kaleminden Nazım Gürtekin Sadettin Kaltakkıran Dışişleri Bakanlığı Memuru Ömer Cenap Eren; bk. *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşinleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi*, (BCA) 30-18-1-2, 18-40-09, 16.07.1965, 105.

⁴³ “Reç A. N. Kosıgina”, *Pravda*, 10 ağusta 1965, s. 5; “Türk Heyeti Moskova’da”, *Akşam*, 10 Ağustos 1965, s. 1-7.

teyit etmektedir. Bu da iki tarafça karşılıklı olarak atılan adımların yaklaştıracı bir sonucudur. Sovyet Hükûmeti bugün her iki memleketin devlet adamları olan Lenin ve Kemal Atatürk'ün yolunda yürüyerek o zamanın ananelerini canlandırmak azmindedir.”

Kosigin'e cevap veren Ürgüplü, iki ülke arasında yeniden tam bir güven ve karşılıklı anlayışın kurulmasını sağlamanın gerektiğini vurgulamış; giderek bunun emin ve sağlam adımlarla kurulmakta olduğunu gözlemlemekten de memnuniyet duyduğunu ifade etmiştir.⁴⁴ Yapılan görüşmelerde iki ülke arasında siyasi ve her iki ülkeyi ilgilendiren uluslararası konular ele alınmış ve ekonomik ilişkiler de masaya yatırılmıştır. Kosigin, Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında son zamanlarda ticaret, kültür, bilim alanlarında anlaşmaların yapılmasının iki ülke devlet adamları arasında kişisel temasların geliştirilmesinin Türk-Sovyet ilişkilerinde çok yönlü ve verimli bir iş birliğine doğru atılan kararlı adımlar olarak değerlendirmiştir.⁴⁵

Türkiye ve SSCB arasında bu dönem, siyasi ve ekonomik iş birliği açısından oldukça hareketli geçen bir dönem olarak adlandırılabilir. Görüşmelerde ayrıca Kıbrıs konusu da gündeme gelmiştir. Türkiye Başbakanı, yapılan görüşmelerden sonra Kosigin ve eşini Türkiye'de görmekten mutlu olacağını bildirmiştir. Bunun üzerine Sovyet Başbakanı talebi kabul etmiş, Türkiye'yi eşiyile birlikte ziyaret etmekten mutlu olacağını ifade etmiştir.⁴⁶

Başbakan Ürgüplü Moskova'da beraberindeki teknik heyet üyeleriyle birlikte İlyuşin Uçak Fabrikası'nı gezmiş;⁴⁷ Moskova haricinde Kiyev, Simferopol, Soçi'ye giderek buralardaki hem birçok sanayi hem de tarım tesislerini, kültür, sanat ve kamusal kurumları ziyaret etmişlerdir.⁴⁸ Ürgüplü cumartesi günü gittiği Kırım'ın başkenti Simferopol'de Komünist Parti lideri Leonid İlyiç Brejnev ile görüşmüştür. Pazar günü de Soçi'ye geçerek burada Prezidyum Başkanı Anastas İvanoviç Mikoyan ile bir görüşme yapmıştır. Yapılan bu görüşmelerin ardından Dışişleri Bakanı Hasan Işık, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü ile görüşerek yapılan anlaşmaların hemen uygulamaya konulması gerektiğini, Sovyetlerin yapacakları yatırımlar sayesinde Türkiye ekonomisinin olumlu yönde

⁴⁴“V çest vosokogo gostya Reç Suata Hayri Ürgüplü”, *Pravda*, 10 avgusta 1965, , s. 5.

⁴⁵ “Razvivat dobrososedskiye otnoşeniya mejdu SSSR i Turtsiyey”, *Pravda*, 11 avgusta 1965, No 223 (17175), s. 1-5.

⁴⁶ “Sovmestnoye ovetsko-turetskoe komünike”, *Pravda*, 17 avgusta 1965, No 229 (17181), s. 1 ; “Moskova Görüşmeleri Resmen Başladı”, *Akşam*, 11 Ağustos 1965, s. 1-7 .

⁴⁷ “S. Ürgüplü İlyuşin Fabrikasını Gezdi” *Akşam*, 12 Ağustos 1965, s. 1-7.

⁴⁸ *Vneşnyaya politika Sovetskogo soyuza i mejdunarodnie otnoşeniya, Sbornik dokumentov 1964-1965 goda*, İzd. “Mejdunarodnie otnoşeniya”, Moskva, 1966, s. 297; “Jit kak dobrnye sosedi”, *Pravda*, 7 noyabrya 1964, No:321 (16898), s. 5.

etkileneyeceğini ve ülkenin ihtiyacı olan tesislerin hayata geçirilmesini kolaylaştıracağını belirtmiştir.⁴⁹

Başbakan'ın ziyareti sırasında ayrıca Türkiye ve SSCB yönetimi, iki ülke arasında mal mübadelesini her zaman üst seviyede tutmak hususunda anlaşmışlardır. Ticari ilişkiler konusunda SSCB'nin Türkiye'ye yatırım için açacağı kredinin Türk tarım ürünlerinin ihracatı ile ödenmesi kararlaştırılmıştır. SSCB'den alınacak kredinin faizi, kurulacak olan tesisin tamamlanan kısımlarının tesliminden bir yıl sonra işlemeye başlayacaktır. Borç süresi 15 yıl, faizi ise % 2,5 olacaktır. SSCB, Türkiye'de Petrol rafineri tesisleriyle, demir-çelik, cam ve traktör sanayi kurmak istediklerini bildirmişlerdir. Görüşmeler sırasında, Türkiye'nin Sovyetlerden daha fazla makine ve teçhizat, Sovyetlerin de Türkiye'den daha fazla millî ürün ithal etmesine karar verildiği belirtilmiştir.⁵⁰

Ürgüplü ile Kosıgin arasında dört gün boyunca Kremlin'de devam eden görüşmeler 12 Ağustos 1965 tarihinde sona ermiştir. SSCB başbakanlık binasında yapılan görüşmelerde özellikle ekonomi ile ilgili konular ele alınmış ve yapılan görüşmelere Türk ve Sovyet tarafının temsilcileri katılmıştır. Bu temsilcilerden kurulan üç ayrı komite toplantı sonunda yayımlanacak ortak bildiri hazırlamak, ticari ilişkilerin geliştirilmesi konusunu araştırmak ve yatırımlar üzerinde çalışmakla görevlendirilmiştir. Yapılan görüşmelerde Türkiye'nin beş yıllık kalkınma planı da ele alınmıştır. Ayrıca planda öngörülen projeler konusunda Rus yetkililerine bilgi verilmiştir. Ortak Bildiri 18 Ağustos'ta yayımlanmıştır.⁵¹ Ürgüplü'nün ziyaretinin ardından yayımlanan bildiri de Sovyet Başbakanı Kosıgin'in Türkiye'ye davet edildiği ve bu davetin Sovyet Başbakanı tarafından da kabul edildiği ilan edilmiştir. Bildiri de ayrıca Kıbrıs konusunda *"iki millî cemaatin varlığını tanıma esasına dayanan barışçıl bir yol bulunması hususunda görüş birliğine varıldığı ve büyük oranda mal mübadelesini desteklemek için Türk tarafının Türkiye'de inşa edilecek olan sanayi tesisleri için gerekli makine ve teçhizat malzemesini Sovyetler Birliği'nden alması, SSCB'nin de Türkiye'den millî ürünler almasına karar verildiği belirtilmiştir.*⁵² İki taraf da bağımsızlık, toprak bütünlüğü, eşitlik, karşılıklı saygı ilkelerine bağlı kalarak içtenlikle kendi aralarında iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmek arzusunda olduklarını; ayrıca karşılıklı sıkı ilişkiler kurulmasının karşılıklı anlayışa ve küresel barışa katkıda bulunacağını kaydetmişlerdir. Sovyet yönetimi, Ürgüplü'nün ziyaretinin Türkiye ve SSCB arasında güvenin kurulması

⁴⁹ "Işık: Rusya İle Anlaşmalar Ekonomimizi Etkileyecek", *Akşam*, 14 Ağustos 1965, s. 1.

⁵⁰ "Türkiye Rusya Ticari münasebeti artıyor", *Akşam*, 17 Ağustos 1965, s. 1-7.

⁵¹ "Türk-Rus Görüşmesi Sona Erdi", *Akşam*, 13 Ağustos 1965, s.1-7.

⁵² *Akşam*, 17 Ağustos 1965, s. 7.

ve ikili ekonomik ilişkilerin gelişmesine yardımcı olduğunu vurgulamıştır.⁵³ Bu ziyaret sırasında SSCB'nin Türkiye'den bazı sanayi ürünleri alınması ve sanayi tesislerinin kurulması için Türkiye'ye kredi verilmesi ve bu kredinin de Türkiye tarafından SSCB'ye geleneksel ihraç ürünleriyle ödenmesi konusunda prensipte anlaşmaya varılmış ve buna yönelik ön projeler hazırlanmıştır.⁵⁴ Taraflar arasında ticari ilişkileri artırma kararının alınması 16 Ağustos 1965 tarihli bildiriye şu şekilde yer almıştır: “*Türkiye Sovyetler Birliği'nden sanayi kurumları kurmak için makine ve teçhizat satın alacak, Sovyetler Birliği ise Türkiye'den büyük miktarda millî mahsüller alacaktır.*”⁵⁵ Yapılan görüşmelerde özellikle Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye verilecek olan kredilerden, yapılacak teknik ve ekonomik yardımlar konusu da gündeme gelmiştir. SSCB'nin Türkiye'ye yapacağı ekonomik yardımlar konusunu görüşmek üzere 30 Eylül 1965'te 22 kişiden oluşan bir Sovyet heyeti Türkiye'ye gelmiş; 7 Aralık 1965'te SSCB'nin Türkiye'ye yapacağı ekonomik yardımla ilgili ön anlaşma⁵⁶ imzalanmıştır. Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında 8 Ekim 1937 yılında imzalanan *Sovyet-Türk Ticaret Anlaşması*'na ek olarak her yıl ticaret protokolleri yapılmıştır.⁵⁷

Görüşmelerin siyasi kısmında Kıbrıs konusu da masaya yatırılmıştır. Özellikle 1964 yılında Kıbrıs konusunda SSCB'nin Kıbrıs'ın bağımsızlığı ve adadaki her iki halkın haklarına saygı duyulmasıyla ilgili tezi Türkiye'yi memnun etmiş ve bu tarihten sonra Türkiye-SSCB ilişkileri giderek ilerlemeye başlamıştır.⁵⁸ Çok sayıda farklı uzmanlık alanlarında çalışan Türk bilim adamları, ünlü yazarlar ve şairler 1960'lı yıllarda SSCB'yi ziyaret etmişlerdir. Ziyarete bulunan Türk heyetinde Aziz Nesin, Kemal Tahir, Orhan Kemal ve daha çok sayıda Türk aydını yer almıştır.⁵⁹ Başbakan Ürgüplü'nün resmî ziyaretinin ardından, Sovyet Başbakanı Aleksey Nikolayevič Kosigin 20-27 Aralık 1966 tarihleri arasında Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulunmuştur.

⁵³ *Pravda*, 17 avgusta 1965, s. 1; Koptevskiy, *age.*, s. 121.

⁵⁴ *Pravda*, 17 avgusta 1965; Ayhan Kamel, “İkinci Dünya Savaşının Bitiminden Günümüze Kadar Türk-Rus İlişkileri”, *Çağdaş Türk Diplomasisi:200 Yıllık Sürec*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 412.

⁵⁵ *Pravda*, 17 avgusta 1965, s. 1.

⁵⁶ SSSR i Turtsii 1917-1979, s. 245; *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşın'dan Bu Güne: Olgular, Belgeler; Yorumlar*, Cilt I:1919- 1980, s. 777.

⁵⁷ *Vnesnyaya politika Sovetskogo soyuzu i mejdunarodnie otnoşeniya, Sbornik dokumentov 1964-1965 goda*, İzd. “Mejdunarodnie otnoşeniya”, Moskva, 1966, s. 245; *İzvestiya*, 22 Mayıs 1965, s. 3.

⁵⁸ Potshveriya, s. 11.

⁵⁹ Kireyev, *age.*, s. 335.

Sovyet Başbakanı'nın Türkiye Ziyareti Öncesi Genel Durum

Kosigin'in Türkiye ziyareti öncesi, Türkiye'yi rahatsız eden pek çok sorun vardı. Bu sorunların başında Türkiye için oldukça büyük öneme sahip olan Kıbrıs konusunda Sovyet yönetiminin yaklaşımı ve Kıbrıs'a silah satılması gelmekteydi. Podgornıy'ın Türkiye ziyareti sırasında Kıbrıs'a silah satışıyla ilgili olarak sorulan soru üzerine Kıbrıs olayları öncesinde Kıbrıs ile yapılan ticaret anlaşması gereği Kıbrıs'a silah satışı yapıldığını ifade etmiştir.⁶⁰

Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel Kıbrıs'ta 21 Aralık 1963'te yaşanan Türklere karşı yapılan Rumların saldırısından sonra ABD Başkanı Lyndon Johnson'a bir mektup yollamıştır. Verilen cevapta ABD tarafından aranan desteği bulamayan Gürsel, 13 Mart 1964'te Kıbrıs Cumhurbaşkanı Makarios'a mesaj çekerek saldırıların durmaması halinde Türkiye'nin askerî müdahalede bulunabileceği imasında bulunmuştur. Amaç ABD yönetimini Rumlara baskı yapması konusunda uyarmaktır, ancak ABD yönetimi bu konuda yine tepki vermemiştir. TBMM'de 16 Mart'ta Hükûmet'e gereklilik durumunda Ada'ya askerî müdahalede bulunma yetkisi verilmiştir. 5 Haziran 1964 tarihinde ABD Başkanı Johnson'un Başbakan İsmet İnönü'ye gönderdiği mektup yüzünden Türkiye uzun süre Ada'ya askerî müdahalede bulunamamıştır.⁶¹

Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin, 23 Mart 1964'te yapılması planlanan Moskova ziyaretini 30 Ekim -6 Kasım 1964 tarihleri arasında yapmıştır. Ziyaretin gerçekleşme tarihinde Sovyet yönetiminin Türkiye'nin Kıbrıs siyasetine olumlu yaklaşımı etkili olmuştur. ABD ve İngiltere Enosis'i ilan eden Yunanistan'ı desteklerken SSCB yönetimi ise Kıbrıs ile bir ticaret anlaşması imzalamıştır. Bu dönemde Türkiye böylece Kıbrıs konusunda Batılı devletler tarafından yalnız bırakılmıştır. Ayrıca Yunanistan'ın SSCB'nin desteğini kazanması da Türkiye açısından başka bir tehdit olmuştur. Öyle ki, Batılı Devletler SSCB ile ilişkilerini geliştirirken Türkiye NATO içinde SSCB ile ilişkilerini iyileştirmeyen bir devlet olarak kalmıştır.

Podgornıy'ın 4-13 Ocak 1965'te Türkiye ziyareti⁶², Türkiye ve SSCB arasındaki ilişkilerin geliştirilmesini olumlu yönde etkilemiş, Sovyet yönetiminin Türkiye'nin Kıbrıs konusundaki siyasetini desteklemesi,⁶³ SSCB'nin de Türkiye

⁶⁰ "Gürsel, "Ruslar Yardım Konusunda Samimidir..." dedi", *Akşam*, 7 Ocak 1965, s. 1-7.

⁶¹ Melek Fırat "ABD ve NATO'yla İlişkiler", ed. Bakın Oran, *Türk Dış Politikası Cilt I, İletişim Yayınları*, 2002, s.689.

⁶² "Ruslar Yardım Konusunda Samimidir..." dedi", *Akşam*, 7 Ocak 1965 "Gürsel, s.1-7; Arbaç, "Türk-Sovyet İlişkilerinde Normalleşme ...", s.152.

⁶³ "Bit dobrimi sosedyami", *İzvestiya*, 6 yanvarya 1965, No. 4 (14783), s.1.

ile ilişkilerini geliştirmek istediği yönünde olumlu mesajlar olarak yorumlanmıştır.

Podgorniy Türkiye'de bulunduğu sırada Türkiye, ABD gemisinin İstanbul ziyaretine izin verilmemiş ve başlangıçta desteklediği NATO'nun "çok taraflı askeri güç"üne katılamayacağını bildirmiştir. Bunun karşılığında ise Türkiye SSCB'den Kıbrıs'ta federasyon uygulamasının kabul edilmesini gündeme getirmiştir. Podgorniy'in Türkiye'ye yaptığı gezinin ardından 15 Ocak 1965'te *İzvestiya* gazetesine verdiği demeçte Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Andrey Andreyeviç Gromıko Türkiye'nin Kıbrıs konusunda federasyon tezlerini desteklediklerini açıklamıştır.

SSCB'nin müttefiki olan Çekoslovakya'nın Kıbrıs Cumhurbaşkanı Makarios'a silah satmasına ilişkin basında yer alan haberler ise Türkiye'yi oldukça rahatsız etmiştir. Bu konu ile ilgili olarak Türk Dışişleri Bakanlığı Çekoslovakya Büyükelçisi'ni bakanlığa davet ederek kendisine bu konuyla ilgili olarak bir nota vermiştir. Verilen notada Çekoslovakya'nın bu tutumunun Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 4 Mart 1964 tarihli kararına aykırı olduğu belirtilmiştir. Türk yönetiminin düşüncesine göre böyle bir durumun Sovyet Hükûmeti'nin izni olmadan yapılamayacağını yönünde olmuştur. Silah satışıyla ilgili haberlerin basında yer alması Türk kamuoyunda Sovyet yönetimine duyulan tepkiyi artırmıştır⁶⁴. Bu durum iki NATO üyesi olan Türkiye ve Yunanistan'ı karşı karşıya getirmiştir. SSCB'nin Kıbrıs'a Çekoslovakya aracılığı ile silah sattıkları konusu, Başbakan Kosigin'in Türkiye ziyareti öncesi tartışılan konular içinde yer almıştır.

Kosigin'in Türkiye ziyareti öncesinde SSCB'yi de Türkiye'nin tutumu konusunda rahatsız eden bazı sorunlar vardır. Bunlardan en büyüğüse Türkiye'nin asker sayısını artırmasıydı. SSCB'nin Ankara Büyükelçisi, Ankara'da verdiği ziyafetlerden birinde Türk yetkililere hitaben yaptığı konuşmada, "60 milyona sahip olan Federal Almanya'da asker sayısı 400 bin iken, 32 milyon nüfusu olan Türkiye'de asker sayısının 500 bin olduğunu" ifade ettiğinde Türk yetkililer, "Türkiye'nin NATO'ya karşı yükümlülüklerine sadık kalacağını, Rusya ile dostluğunun da buna paralel yürüyebileceği" cevabını vermiştir.⁶⁵ Türkiye ve SSCB arasında gerginlik yaratan bir başka sorun ise Doğu Almanya'dan komünizm propagandası yapan *Bizim Radyo* programlarıdır. Ancak Türk gençlerini Moskova'ya okumaya davet etmesi Türk yönetimini oldukça rahatsız etmiştir.

⁶⁴ Musa Quasımlı, *Türk-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Çev. Alpertunga Altaylı - Seyfettin Altaylı, Ankara, 2013, s. 227.

⁶⁵ Quasımlı, *age.*, s.231.

Kosigin'in Ziyaretinin Siyasi ve Ekonomik İlişkilere Yansımaları

Başbakan Suat Hayri Ürgüplü'nün SSCB'ne yaptığı resmi ziyaretin ardından Sovyet Başbakanı Aleksey Nikolayeviç Kosigin 20-27 Aralık 1966 tarihleri arasında Türkiye'ye gelmiştir. Türk-Sovyet ilişkileri tarihinde bir Sovyet Başbakanı'nın 20-27 Aralık 1966 tarihleri arasında Sovyet basınında ifadesiyle "Karadeniz'deki komşusuna" yapacağı ilk ziyaret olan Kosigin'in Türkiye seyahatine dair Sovyet basınında bu ziyaretin, Türkiye ve SSCB arasındaki ilişkilerin düzelmekte olduğunu gösterdiğini ve bu durumun Kemal Atatürk tarafından vaktiyle açılan realist politika esasına dayanan mükemmel Türk-Sovyet ilişkilerine geri dönme anlamına geldiği vurgulanmıştır.⁶⁶ Ayrıca, öncesinde ev sahibi ülkede büyük güvenlik önlemleri alınmış ve bu ziyaretten kısa bir süre önce çok sayıda yabancı gazeteci Türkiye'ye gelmiştir.

Kosigin başkanlığındaki Sovyet Heyeti 20 Aralık 1966'da saat 10:30'da Ankara Esenboğa Havaalanı'nda eski Başbakan Suat Hayri Ürgüplü, Ürgüplü'nün 1965 yılı sonunda istifasından sonra göreve gelen Başbakan Süleyman Demirel, Dışişleri Bakanı Sabri Çağlayangil, Genel Kurmay İkinci Başkanı Refik Tulga, Bakanlardan Bilgehan Dinçer, Menteşoğlu, Dağdaş, Kürşat, Müftüoğlu, Dengiz, Alışan, Erdinç, Moskova Büyükelçimiz Hasan Işık ve protokole dahil kişiler tarafından resmi törenle karşılanmıştır. Başbakan Demirel, Sovyet Başbakan'a kendisini karşılamak için gelenleri takdim ettikten sonra Kosigin alana gelen yabancı elçilerin ellerini sıkmıştır. Amerikan Elçisi ise Sovyet Başbakan'ı karşılamaya gelmemiştir.⁶⁷ Bu durum Türkiye'nin SSCB ile ilişkilerini geliştirmesinin Amerika tarafından onaylanmadığı biçimde yorumlanabilir; ancak Türkiye ABD'nin tepkisine rağmen sadece Batı ile değil aynı zamanda kuzey komşusu SSCB ile de ilişkilerini normal bir duruma getirmesi ve geliştirmesi gerektiği yönünde bir politika izlemeye karar vermiştir.

Başbakan Demirel, Hükümet üyelerini Kosigin'e takdim ettikten sonra iki Hükümet'in başkanları kürsüye çıkmış ve bir konuşma yapmıştır. SSCB ve Türkiye Cumhuriyeti devlet marşları çalınmıştır. Şeref kıtasının ardından Başbakan Süleyman Demirel, Sovyet Hükümeti'nin başkanını selamlamıştır. Selamlama sırasında Demirel şunları söylemiştir:⁶⁸

"Türk-Sovyet ilişkileri neredeyse yarım asırdır durgunluk içindedir. Bu ilişkilerin tarihinde ilk kez bir Sovyet Başbakanı resmi bir ziyaret için Türkiye'yi ziyaret ediyor. Bu açıdan, örneğiniz özellikle önemlidir ve ülkelerimiz arasında olumlu yönde gelişen ilişkilerde yeni bir aşamayı temsil etmektedir. Türk Hükümeti ve Türk halkı, Sovyetler Birliği ile iyi komşuluk

⁶⁶"Türk-Sovyet İlişkileri", *Milliyet*, 20 Aralık 1966, s. 1-7.

⁶⁷"Sovyet Başbakanı Geldi", *Milliyet*, 21 Aralık 1966, s. 1-7.

⁶⁸"S dobrososedskim vizitom", *Pravda*, 21 dekabrya 1966, № 355 (17672), s. 1-4.

ilişkileri geliştirmeyi içtenlikle istemektedir. Son iki yıldır ülkelerimizin devlet adamları ve diğer temsilciler arasında çeşitli düzeylerde gerçekleştirilen ziyaretler karşılıklı güven ortamının oluşmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu temasların bölgemizde huzura ve dünya barışına olduğu kadar ülkemize de faydalı olduğundan şüphemiz yoktur.”

Kosigin ise Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı'na hitaben şunları söylemiştir:⁶⁹

“Biraz önce Sovyetler Birliği'nin temsilcileri olarak bize ithafen ifade ettiğiniz selamlama sözleriniz için Size minnettarlığımı ifade etmek istiyorum. Bizim ziyaretimiz dostluk ve iyi niyet ziyaretidir. Sizinle ve Türkiye Cumhuriyeti'nin diğer devlet adamlarıyla tanışmak ve görüş alışverişinde bulunmak için buradayız. Son yıllarda Sovyet-Türkiye ilişkilerinde meydana gelen olumlu gelişmeleri pekiştirmek ve mümkünse bu ilişkilerin geliştirilerek ilerletmek istiyoruz. Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki iyi ve iyi ilişkiler, hem devletlerin hem de halklarımızın temel çıkarlarını, barışın ve uluslararası güvenliğin çıkarlarını karşılamaktadır. Bizim için bu kesinlikle açık bir gerçektir ve Sovyet-Türkiye ilişkileriyle ilgili tüm sorunları ele alırken ondan hareket ediyoruz. Biz de buraya, ülkenizi ve dost Türk insanlarını tanımak, onlara Sovyet halkının güney komşularıyla barış ve dostluk içinde yaşamak istediğini söylemek için geldik”.

Bir Sovyet Başbakanı'nın Türkiye'ye yaptığı bu ilk ziyaret Türkiye ve SSCB tarihi açısından çok büyük öneme sahiptir. Bu ziyaretin öneminin her iki ülke de farkındadır. Bu yüzden içinde bulunulan dönemde ilişkileri giderek daha sağlam noktalara getirmek için iki taraf da kendi payına elinden geleni yapmaya büyük özen göstermiştir. Başbakan Kosigin'e, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Başbakanı, V.V. Şerbitskiy, Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Başbakanı M. Beysebeyev, SSCB Dışişleri Halk Komiseri Birinci Yardımcısı V.V. Kuznetsov, SSCB Bakanlar Kurulu Devlet Komitesi Başkanı'nın Dış İlişkilerden Sorumlu Birinci Yardımcısı İ.V. Arhipov, SSCB'nin Türkiye Büyükelçisi A.A. Smirnov eşlik etmiştir. Sovyet Başbakanı A. N. Kosigin ve beraberindekiler Ankara dışında İzmir ve İstanbul'da da bulunmuşlar, buralardaki sanayi tesislerini, toplumsal, kültürel kurumları, tarihi yerleri ziyaret etmişler ve Türkiye'nin çeşitli alanlardaki başarılarına tanık olmuşlardır.⁷⁰

Kosigin, 21 Aralık 1966'da Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından da kabul edilmiş; Başbakan Süleyman Demirel ile de görüşmelerde bulunmuştur.⁷¹

⁶⁹ Aynı yer.

⁷⁰ *Vneşnyaya politika sovetского союзу i mejdunarodnye otnoşeniya, Sbornik dokumentov 1966 god*, İzd. “Mejdunarodnye otnoşeniya”, Moskva, 1967, s. 308-309.

⁷¹ Görüşmelere Sovyet tarafından, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Başbakanı V.V. Şerbitskiy, Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Başbakanı M. Beysebeyev, SSCB Dışişleri Halk komiseri Birinci Yardımcısı V.V. Kuznetsov, SSCB Bakanlar Kurulu Devlet Komitesi Başkanı'nın Dış İlişkilerden Sorumlu Birinci Yardımcısı İ.V. Arhipov, Türkiye'deki Sovyetler

Dostane bir atmosferde geçen görüşmelerde, Türk-Sovyet ilişkilerine ve içinde bulunulan uluslararası sorunlara ilişkin konularda karşılıklı fikir alışverişinde bulunulmuştur. SSCB Başbakanı ve Türkiye Başbakanı, iki ülke arasındaki ilişkilerin Atatürk ve Lenin döneminde kurulan iyi komşuluk, dostluk çizgisinde karşılıklı güvene dayalı olarak sürdürülmesi eğiliminde olduklarını vurgulamıştır. Taraflar, iki ülke arasındaki ilişkileri eşitlik, birbirlerinin içişlerine karışmama, karşılıklı bağımsızlık, egemenlik ve toprak bütünlüğüne saygılı olma prensiplerine dayalı olarak kurmak ve geliştirmeye hazır olduklarını beyan etmiştir. Her iki taraf da Yakın ve Orta Doğu'nun barış ve güvenlik bölgesi olmasını istediklerini teyit etmişler ve Kıbrıs konusunda görüş alışverişinde bulunmuşlardır. Başbakan Demirel Türkiye'nin Kıbrıs konusundaki tutumunu ayrıntılı olarak açıklamıştır. Kosığın de Kıbrıs sorunuyla ilgili düşüncelerinin daha önceki Türk-Sovyet Ortak Bildirisi'nde kabul edilen tutumlarında herhangi bir değişiklik olmadığını belirtmiştir. Kıbrıs konusunun barış yoluyla ve Ada'nın her iki halkının çıkarları göz önüne alınarak çözümlenmesi konusu dile getirilmiştir.⁷² Görüşmeler sırasında özellikle Türkiye ve SSCB arasında genişletilmesi düşünülen ticari ve ekonomik iş birliği konularına ayrıntılı yer verilmiştir. Her iki taraf da SSCB ile Türkiye'nin coğrafi yakınlığının bulunmasının, her iki ülkenin doğal kaynaklarının karşılıklı yarar sağlayacak şekilde kullanılması, ticari alışverişin sağlanması ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için uygun fırsatlar sağlayacağını vurgulamıştır.

Türk-Sovyet ekonomik ve ticari ilişkilerinin geliştirilmesi, Türkiye'de yapılması planlanan yedi sanayi projesinin finansman ve teknik hazırlıklarının hızlı bir şekilde bitirilmesi kararlaştırılmıştır. Sovyet yönetimi, bunlardan başka Türkiye'nin uygun bulacağı yerlerde yeni tesisler için de yeni anlaşmalar yapılabileceğini, özellikle de kültürel ilişkilerin artırılmasını istemişlerdir. Türk heyeti de bu görüşe katıldığını bildirmiştir. Yapılan görüşmeler sonunda görüşmelerle ilgili ortak bildiri hazırlanmıştır.⁷³ SSCB ile Türkiye arasındaki ticari alışverişin gidişatından memnuniyet duyan her iki taraf, bu değişimdeki

Birliği Büyükelçisi A. A. Smirnov, SSCB Dışişleri Bakanlığı Orta Doğu Ülkeleri Dairesi Başkanı S.P. Kiktev ve SSCB Dışişleri Halk Komiserliği Basın Dairesi Başkanı L.M. Zamyatin katılmıştır. Türk tarafından, Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Zeki Güneralp, Türkiye'nin SSCB'deki Büyükelçisi Hasan Esat Işık, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri'nin Ekonomik İşlerden Sorumlu Yardımcısı Elçi Kamuran Gürün, Dışişleri Bakanlığı Birinci Dairesi Genel Müdürü Pertev Subaşı, Dışişleri Bakanlığı Siyasi Planlama Grubu Başkanı İlter Türkmen katılmıştır; bk. *Vneşnyaya politika sovetского soyuzı i mejdunarodnyye otnoşeniya, Sbornik dokumentov 1966 god*, İzd. "Mejdunarodnyye otnoşeniya", Moskva, 1967, s. 308-309; "A. N. Kosigin vozvratilsya v Moskvu", *Pravda*, 28 Aralık 1966, No 362 (17679) s. 1-4.

⁷²*Vneşnyaya politika Sovetskogo soyuzı i mejdunarodnyye otnoşeniya. Sbornik dokumentov. 1964-1965 god.* dok. No:19, 80, 101, s. 297 (Kommunike 17 noyabrya 1964, 22 maya i 17 avgusta 1965 g.).

⁷³ *Milliyet*, 23 Aralık 1966, s.1-7.

artışın her iki ülkenin de çıkarına olacağını kabul etmiştir. Ayrıca iki hükûmetin başkanları geliştirilmekte olan bu projelerin, taraflar arasında kararlaştırılan koşullar altında mümkün olan en kısa sürede hayata geçirileceğini de kabul etmişlerdir. İki ülke arasındaki ticari eksiklikler masaya yatırılmıştır. İki ülkenin ekonomik sistemindeki farklılıklar, ticari ve ekonomik ilişkilerde bazı sorunlar yarattığı belirtilmiştir. Bu sorunlar derinliğine görüşülmüştür. Örneğin; Taraflar arasında yapılan ticari bir anlaşmada 40 milyon dolarlık karşılıklı mal alışveriş yapılması kararlaştırılmış, ancak Türkiye'nin SSCB'ne yılda 20 milyon dolarlık mal ihraç edecek durumda olmadığı ortaya çıkmıştır. SSCB'nde ise ticaretin devlet elinde olması konusu ikili ticari ve ekonomik ilişkilerde sorun teşkil ettiği vurgulanmıştır. Yapılan ikili görüşmelerde SSCB'nin, Türkiye'de 200 milyon dolar değerinde sanayi tesisleri inşa etmesi konusunda anlaşmaya varılmıştır. Türkiye'nin talebi doğrultusunda bu tutar 225 milyona yükseltilmiştir. SSCB'nin Türkiye'ye vereceği krediyi, 15 yıllık süreyle ve %2,5 faiz oranıyla vermesi kararlaştırılmıştır. Türkiye, SSCB'den alacağı bu krediyi tarım ürünleriyle ödemeyi üstlenmiştir.⁷⁴ Taraflar, son zamanlarda Hükümetler ve parlamentolar arası çeşitli düzeylerde gerçekleşen temasların SSCB ile Türkiye arasındaki karşılıklı anlayışı ve güveni güçlendirmedeki faydalarını belirtmiştir. Kosigin, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ı SSCB Yüksek Şura Prezidyumu ve Sovyet Hükümeti adına; Kosigin, Başbakan Süleyman Demirel'i de Sovyet Hükümeti adına SSCB'ne resmi bir ziyarette bulunması için davet etmiştir. Süleyman Demirel, daveti memnuniyetle kabul etmiştir.⁷⁵

Sovyet Başbakan ve beraberindeki heyet 23 Aralık 1966'da uçakla İzmir'e gitmiştir. Konuk Sovyet heyetine Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil ve Büyükelçi Hasan Esat eşlik etmiştir. Sovyet heyeti, İzmir Valisi Namık Kemal Şentürk ve Belediye Başkanı Osman Kibar ile görüşmelerde bulunmuştur. Daha sonra da günde 60.000 metre çeşitli kumaşlar üreten Kula Mensucat Tekstil Fabrikasını ziyaret eden Kosigin "Mallarımız çok boşuma gitti. Türkiye pamuk satacağına bunu imal edip satabilir. Türkiye'den tekstil ürünü alırsız" demiştir. Bir gazeteci "özel sektörün bu mamulünü nasıl buldunuz" sorusu üzerine "Ben komünist olarak özel sektörün karşındayım" cevabını vermiştir. Kosigin burada üretilen kumaşın kalitesinin iyi olduğunu ve fabrikada üretilen kumaşları almaya hazır olduklarını, SSCB'nin Türkiye'ye sanayi malları satmaya da hazır olduğunu ifade etmiştir. Kosigin'in uzmanlık alanı dokumacılık olduğu için de SSCB'nde dokuma sanayisinin oldukça büyük oranda gelişme gösterdiğini de rahatlıkla

⁷⁴ Musa Quasımlı, *Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri 1960-1980*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013, s. 252.

⁷⁵ *Vneşnyaya politika sovetского союзу i mejdunarodnye otnoşeniya, Sbornik dokumentov 1966 god*, İzd. "Mejdunarodnye otnoşeniya", Moskva, 1967, s. 312. *Pravda*, 28 dekabr 1966, s. 1-4.

vurgulamıştır. Daha sonra Sovyet Başbakanı 24 Aralık'ta İstanbul'a hareket etmiştir.⁷⁶

Sovyet Başbakanı İstanbul'da bulunduğu süre içinde bazı sanayi tesislerini gezmiştir. Bunlar arasında İstanbul'a yirmi kilometre uzaklıkta Kartal'da bulunan yılda 9 bin ton üretim yapan 840 işçinin çalıştığı, daha önce ithal edilen birçok ürünün Türkiye'ye ithal edilmesini sona erdiren ve ülkeye yaklaşık yılda iki milyon dolar tasarruf sağlayan Eczacıbaşı Seramik Fabrikası'nı gezmiştir. Ardından, İstanbul'a 35 kilometre uzaklıktaki 1957'de Moskova'da imzalanan bir anlaşma temelinde bu işletmenin tasarım ve inşaatı Sovyet uzmanları tarafından yapılan Çayırova Cam Fabrikası'nı da ziyaret etmiştir. Kosigin, Tesisin kurulması için gereken ekipman ve kredi Sovyetler Birliği tarafından sağlanan ve 1961 yılında açılan fabrikada işçilerle görüşmüş ve yetkililerden bilgi almıştır. Sovyet misafirlerle buluşan Türkiye Cam Fabrikaları Anonim Şirketi'nin Genel Müdürü Şahap Kocatopçu, Türk ve Sovyet uzmanlarının iş birliği sayesinde işletmenin tasarım kapasitesine kısa sürede ulaştığını söylemiştir. İşletme 1.100 işçi istihdam etmiş ve yılda 70.000 ton ürün üretmiştir. Şahap Kocatopçu sözlerini, *"Önceleri ülkemiz yurt dışından cam ithal ediyordu. Şimdi ise cam ihtiyacımızı karşılıyoruz ve bazı ürünlerin ihracatını yapıyoruz"*, diye noktalamıştır. Sovyet basını Kosigin'in bu tesislere yaptığı ziyaretle ilgili olarak *"Hem seramik ürünleri fabrikasında hem de cam fabrikasında seçkin Sovyet misafirleri çok sıcak bir şekilde karşılanmıştı"*, ifadelerine yer vermiştir.⁷⁷ Onuruna verilen yemek sırasında yaptığı konuşmada Kosigin, *"Memleketler arasında ekonomik yardım ve ekonomik işbirliği ancak aralarında siyasi bir anlayış birliği hüküm sürdüğü takdirde mümkün olur"* demiştir. Sovyet Başbakan, Türkiye'nin her yıl 1 milyon işçiye iş sağlayabileceğini ifade ederek *"Ekonomik işbirliği kriterlerini sıraladık. Birkaç tesis için anlaşlık"* demiştir. Bazı yetkililerin verdiği bilgiye göre Sovyetlerin Doğu Akdeniz bölgesinin elektrik ihtiyacını karşılayacak Manavgat Çayı üzerindeki Homo Barajı ile alüminyum tesislerini kurmayı kabul ettiğini beyan etmişlerdir.⁷⁸

Aralık 1966'da SSCB Başbakanı'nın Türkiye'yi ziyareti sırasında, iki Hükümet Başkanı, Türkiye'de bazı sanayi tesislerinin kurulması için iş birliği konusunda anlaşmışlardır. Söz konusu bu anlaşma 1967 yılında, Sovyet-Türk Hükümetlerarası Anlaşma şeklinde imzalanmıştır. Bu anlaşma uyarınca Türkiye'de daha sonraki yıllarda İskenderun'daki fabrika, Aliğa'daki Petrol rafinerisi, Seydişehir'de Alüminyum Fabrikası, Bandırma'daki Sülfirik Asit Tesisi, Artvin'deki Ahşap Kereste Fabrikası gibi önemli devlet tesisleri inşa edilmiştir. 1970'lerde işletmeye alındıktan sonra İskenderun'daki Metalurji

⁷⁶ "Kosigin İzmir'e Gitti", *Milliyet*, 24 Aralık 1966, s. 1-7.

⁷⁷ "Prebivaniye A.N. Kosigina v Turtsii", *Gudok*, 27 dekabrya 1966, № 299 (12576), s. 1.

⁷⁸ "Kosigin, "Görüşmelerin Sonucundan Memnunuz" dedi", *Milliyet*, 27 Aralık 1966, , s. 1-9.

Tesisi, ulusal çelik üretiminin %40'ını, alüminyum tesisinin %100'ünü alüminyum ve alüminyum üretiminin %100'ünü, sülfürik asit tesisi %27'sini sülfürik asit, petrol rafinerisi ise % 28'ini vs. sağlamıştır.⁷⁹

27 Mayıs 1960 Askerî Müdahalesi'nden sonra Millî Birlik Komitesi ve sonraki hükümetler Sovyet yönetiminin yatırım ve kredi tekliflerine sıcak bakmamışlardır. Ancak Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın (1963-1967) gerçekleştirilebilmesi için Batıdan yeterli kredi sağlanamayınca SSCB'nden de kredi alınmıştır.⁸⁰ O dönemde SSCB'nin az gelişmiş ülkelere yardım yaptığı ve karşılığında ise bu ülkelerden tarım ürünleri satın almakta olduğu bilinmekteydi. Sovyet yönetimi bu tür bir yaklaşımla aslında az gelişmiş ülkelerin, Amerikan güdümüne girmesini engellemeye çalışmıştır. Sovyet yönetimi tarafından bu durum Amerika baskısı altında bulunan kapitalist ülkelerin ekonomik, ticari alanda uğradığı ablukalar ve zorluklar yüzünden ekonomik gelişmelerini, geliştirememeleri olarak açıklanmıştır. Bu ülkelerin SSCB ile ilişkilerinde, Amerika'nın üzerlerinde kurduğu ekonomik baskıdan kurtarılması hedeflenmiştir.⁸¹ Türkiye 1960'tan sonraki yıllarda Sovyetler'den en fazla ekonomik yardım alan az gelişmiş ülkelerden biri olmuştur.

1960'lı yıllarda Türkiye'nin SSCB ile ilişkilerini düzeltmesi, ABD ile ilişkilerinde kötüleşmeyi beraberinde getirmiştir. 1962 yılında yaşanan Küba Füze Krizi bunun en tipik örneğidir. Bu olay Türkiye'nin SSCB ile ilişkilerini düzeltmesi gerektiğini bir kez daha gözler önüne sermiştir. Kıbrıs sorunu, Johnson'un⁸² İsmet İnönü'ye yolladığı mektup gibi nedenler, Türkiye'nin SSCB ile ilişkilerini yeniden gözden geçirmesinde ve Sovyet yönetimi ile ilişkilerini geliştirme yönünde karar almasını kolaylaştırmıştır. SSCB açısından da durum farklı değildir. Sovyet yönetimi ilk baştan beri Türkiye'nin NATO üyeliğine karşı çıkmıştır. Türkiye'de bulunan Amerikan üsleri SSCB'ni rahatsız etmiştir. Türk yönetimi Türkiye'nin bir NATO üyesi olmasının SSCB ile ilişkilerine zarar vermeyeceğini ifade edilmiştir. 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren çok yönlü bir politika⁸³ izleyen Türkiye, ilişkilerini SSCB dahil diğer devletlerle de geliştirmeyi sürdürmüştür.

Sovyet yönetimi ise Türkiye için büyük önemi olan Kıbrıs sorunu konusunda Enosis'e ve adada askeri üs bulundurulmasına karşı olduklarını ve

⁷⁹ Kireyev, *age.*, s. 336.

⁸⁰ Ekşi, *age.* s. 264.

⁸¹ Rossiyskiy gosudarstvennyy arhiv sotsialno-politiçeskoy istorii, sekretno, Fond 579, Opis 1, Delo 118, List 199.

⁸² Gençalp, *agm.*, s.62.

⁸³ Besim Üstünel, *Kalkınan Türkiye'nin Cephe Çıkamazı*, Kalite Matbası, Ankara, 1976, s.122.

sorunun dış müdahale olmadan her iki halkın çıkarları doğrultusunda çözümlenmesinden yana olduklarını ifade etmiştir. Kıbrıs'ın NATO'nun bir üssüne dönüştürülmemesinden yana olduklarını vurgulamışlardır. Kıbrıs sorununun çözümünde BM Güvenlik Konseyi'nin 4 Mart 1964 tarihli kararına uyulması konusunda ortak görüşte olduklarını bildirmişlerdir. Sovyet yönetimi açısından büyük önemi olan Vietnam Savaşı konusunda ise Kosigin'in Demirel ile yaptığı görüşmede, ABD'nin siyasetini eleştirerek Türk askerinin bu sorunun içinde yer almasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Böylece Vietnam konusunda Moskova ve Ankara yönetimi arasında da görüş farkı olduğu görülmüştür. Karşılıklı görüşmeler sırasında Vietnam'da bir anlamda ABD ve SSCB'nin bir tür üstünlük kurma mücadelesi içinde oldukları görülmüştür. Yapılan görüşmelerde Kosigin, ABD'nin müttefiki olan Türkiye'nin Vietnam sorununun çözümünde daha etkin rol oynamasını rica etmiştir. Sovyet yönetimi açısından diğer bir sorun ise Türkiye'nin Almanya konusunda Demokratik (Doğu) Almanya'yı tanınamamasıdır. Sovyet yönetimi Demokratik Almanya'nın Türkiye tarafından tanınmasını istemiş, Türkiye ise ancak iki Almanya'nın birleştirilmesinden yana olduğunu belirtmiştir. Arap-İsrail sorunu konusunda ise Sovyet yönetiminin Yakın ve Orta Doğu'da barıştan yana olduklarını ve İsrail'in yayılcı politikasına karşı olduğunu vurgulamıştır. Türk ve Sovyet yönetimi Avrupa'da güvenliğin sağlanması için silahsızlanma ve her türlü nükleer silah denemesinin yasaklanması konusunda bir anlaşma yapılması konusunda ise ortak fikirde olduklarını belirtmiştir⁸⁴.

Yapılan görüşmeler sonunda Türkiye ve SSCB'nin tüm konularda uzlaşısı içinde olmadığı ortaya çıkmıştır. Ancak uluslararası sorunlarda her iki taraf da elinden geleni yapmaya hazır olduğunu göstermiştir. Türkiye bir NATO üyesi olmasına rağmen SSCB ile ilişkilerini düzeltmek ve iyileştirmek zorunda olduğunun farkına varmıştır. Sovyet yönetimi de Türkiye'nin NATO'ya girmesinin sebeplerinin Türkiye'nin Batı Bloku içinde olmak istemesinin yanı sıra Sovyet yönetiminin o dönemde yaptığı bazı hatalardan kaynaklandığının da farkındadır. 1960'lı yıllarda Sovyet yönetimi ABD'nin bir NATO üyesi olan Türkiye'de bulunan askeri üslerini kullanarak Sovyet topraklarında yaratabileceği tehlikenin farkında olduğu gibi Türkiye de Küba Füze Krizi'nde ABD tarafından haberdar dahi edilmeden topraklarındaki füzelerin kaldırılmasını en son öğrenmesinden aldığı dersle dış politikada hem Batılı devletlerle hem de SSCB ile iyi ilişkiler kurması gerektiğinin farkına varmıştır. Kosigin'in bu ziyareti konusunda dünya basınında da farklı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Kosigin'in Türkiye ziyareti Kıbrıs Rum Hükümeti'nce tepkiyle karşılanmıştır. Dışişleri Bakanı Kipriyanu, SSCB'nin Kıbrıs Büyükelçisi Pavel Ermosin'i davet

⁸⁴ Quasımlı, *age.*, s. 250-251.

ederek, Kosigin'in Türkiye ziyareti sırasında Kıbrıs ile ilgili verdiği demeçlerin Hükûmeti tarafından kabul edilemeyeceğini bildirmiştir⁸⁵. İngiliz *The Guardian* gazetesinde verilen bir haberde ise bu ziyaretin Türkiye ve Rusya arasında güven bunalımının ortadan kalkmasına ve ilişkilerin normalleşmesine ortam sağladığı vurgusu yapılmıştır.⁸⁶ Bazı çevreler ise Ankara Hükûmeti'nin Beyaz Saray'ın onayını aldıktan sonra Sovyet yardımını kabul ettiği yönünde olmuştur. Bu ziyaretin en önemli yanlarından biri de Türk-Sovyet ilişkileri tarihinde ilk defa bir Sovyet Başbakanı'nın Türkiye'yi ziyaret etmesi olmuştur. Bu bakımdan Türkiye'yi ilk kez ziyaret eden bir Sovyet Başbakanı'nın hem Türk-Sovyet hem de dünya basınında geniş yer alması kaçınılmaz olmuştur.

28 Aralık 1966'da Kosigin başkanlığındaki Sovyet heyeti, İlyuşin-18 uçağı ile İstanbul'dan Moskova'ya uçmuştur. Sovyet Başbakanı'nı ve beraberindeki heyeti, İstanbul Yeşilköy Havaalanı'nda Başbakan Süleyman Demirel, Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, Maliye Bakanı Cihad Bilgehan, Senato Dışişleri Komisyonu Başkanı Suat Hayri Ürgüplü, Vali Vefa Poyraz, askeri erkan ve bazı yabancı konsololar uğurlamıştır⁸⁷. Bu belgelerin onaylanmasından sonra Kosigin'in daveti üzerine Süleyman Demirel SSCB'ye 19-29 Eylül 1967 tarihleri arasında resmi bir ziyarette bulunmuştur.⁸⁸

Kosigin'in 1966 tarihli Türkiye'ye yaptığı ziyaretin ardından bir yıl sonra, 1967 yılının Mart ayında Türk ekonomistlerden oluşan Büyükelçi Hasan Esat Işık'ın başkanlığında kalabalık bir Türk heyeti, SSCB'ye gitmiştir. Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Hasan Esat Işık, SSCB Dışişleri Bakanı Gromıko tarafından kabul edilmiş ve SSCB içinde incelemelerde bulunmuştur. Türkiye ve SSCB arasında bazı sanayi tesislerinin kurulması ile SSCB tarafından Türkiye'ye teslim edilecek teçhizat, malzeme ile sağlanacak teknik hizmetlere ve bunlarla ilgili ödeme şartlarına dair anlaşmanın imzalanması kesinlik kazanmıştır. Türkiye'de önemli sanayi tesislerinin kurulmasında iki ülkenin iş birliğini öngören 25 Mart 1967 tarihli "Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasında bazı sınıai tesisler kurulması için Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'ye teslim edilecek teçhizat ve malzeme ile sağlanacak teknik hizmetlere ve bunlarla ilgili ödeme şartlarına dair anlaşma" 25 Mart 1967'de imzalanmış⁸⁹ ve Türk ekonomistlerinden kurulu Moskova'ya yapılan bu

⁸⁵ Gençalp, agm., s.70.

⁸⁶ Quasımlı, age., s. 264.

⁸⁷ "Kosigin Memnun Ayrıldı", *Milliyet*, 28 Aralık 1966, s. 1-7.

⁸⁸ Quasımlı, age. s.280.

⁸⁹ *İstoriya vnesney politiki SSSR, T. II: 1945-1985 gg.*, Pod.redaksiyey A. A. Gromıko, B. N. Ponomareva, Nauka, Moskva, 1986, s.374.

ziyaretin ardından Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, 30 Mart 1967 tarihli 6-7919 No'lu kararla 1 Nisan'da yürürlüğe girecek olan ticaret ve ödeme sözleşmesine ilave olarak 9 Şubat 1967 tarihinde imzalanan belgeleri de onaylamıştır.⁹⁰

Sonuç

Sovyet Başbakanı Aleksey Kosigin'in Türkiye'ye yaptığı bu resmi ziyaret, Türk- Sovyet ilişkileri tarihinde ilk kez bir Sovyet Başbakanı'nın ziyareti olması bakımından oldukça anlamlıdır. Bu ziyareti anlamlı kılan ise iki ülke ilişkilerinin geldiği noktayı göstermesidir. Türkiye ve Sovyetler Birliği İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ikili ilişkilerde yaşadıkları gerginlik ve durgunluk dönemlerinin verdiği yorgunluk sürecini, Kosigin'in Türkiye'ye yaptığı bu ziyaretle bir anlamda üzerinden atmaya başlamıştır. Türkiye, SSCB ile 1930'lu yıllardan beri ekonomik ilişkilerini başarıyla yürütmüştür. İsmet İnönü'nün 1932 yılında Moskova ziyareti esnasında, Türkiye'nin Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın hayata geçirilmesinde katkısı olan 8 milyon Dolar, Stalin'in kararıyla Türkiye'ye kliring usulüyle ödenmek üzere 20 yıllığına faizsiz olarak verilmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonunda Türkiye'nin Batı bloku içinde yer almak için NATO'ya girme kararı SSCB tarafından hoş karşılanmamıştır. Ancak Stalin'in öldüğü yıl olan 1953 yılından sonra iki ülke arasında ekonomik ve siyasi ilişkiler yavaş yavaş düzelmeye başlamıştır.

Sovyetler Birliği 1954 yılından itibaren İzmir Fuarı'na, Türkiye'de SSCB'nde yapılan fuarlara katılmaya başlamıştır. İşadamlarının karşılıklı ziyaretleri sürmüştür. Bu dönemde Demokrat Parti'nin anti-komünist söylemleri yüzünden ekonomik ilişkiler arzu edilen boyutlara ulaşamamıştır. Ancak iktidarlarının sonuna doğru yönetim 1957'de Çayırova Cam Fabrikası'nın kurulması için ABD'den talep ettiği krediyi alamayınca bu krediyi SSCB'nden sağlamıştır. Sovyet uzmanların desteğiyle 1961 yılında bu fabrika hizmete açılmıştır. Bu döneme kadar Sovyet yönetiminin Türkiye ile ticari ilişkileri geliştirme yönünde isteklerini Türk yönetimi sürekli olarak reddetmiştir. Şüphesiz yönetimin bu kararının ardında, ABD'nin desteğini ve aldığı ekonomik yardımı kaybetme endişesinin büyük etkisi olmuştur. Ancak 28 Haziran 1960 tarihinde Başbakan Nikita Hruşçov, Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'e gönderdiği mektupta Türkiye'nin NATO üyeliğinin iki ülke ilişkilerini geliştirmede bir sorun oluşturmayacağı bildirilmiştir.

Bu dönemde ABD ve Batılı ülkelerin tek kutuplu politikaları, Türkiye'de büyük oranlarda ihraç mallarının dondurulmasına neden olmuş, ayrıca Türkiye'nin döviz sıkıntısı nedeniyle de ihtiyacı olan makine ve teçhizat malzemelerinin ithalatı da Batılı ülkeler tarafından sınırlandırılmıştır. Bu

⁹⁰ *BCA*, 30-18-1-2, 203-15-10, 23.02.1967, 70.

koşullarda Türkiye'nin SSCB ile ticareti geliştirme yönünde aldığı kararları, iki ülkenin de çıkarlarına uygun olması nedeniyle ciddi biçimde ele alınmıştır. Böylece iki ülke arasında siyasi ön yargılar, yavaş yavaş aşılmaya başlamıştır. İki ülke arasında ilişkilerin düzelme sürecine girdiği bir dönemde 1962 yılında ortaya çıkan Küba Krizi, ardından Kıbrıs sorunu konusunda ABD Başkanı Johnson'un İsmet İnönü'ye gönderdiği mektup olayı, Türkiye'nin dış politikası açısından ulusal çıkarlarının tek yönlü olarak Amerika ve NATO'ya dayandırılmasındaki sakıncalarını göstermiştir. Türkiye bundan sonra Sovyetler Birliği ile ilişkilerini normale dönüştürme yolunda kararlı adımlar atmaya başlamıştır. 18 Mart 1963'te Moskova'da Türk ve Sovyet ticaret heyetleri arasında yapılan görüşmeler sonunda imzalanan Protokol ile iki yönlü Mal Mübadelesinin gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. İki ülke arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesine katkısı olan tüm bu faktörler, Türkiye Cumhuriyet Senatosu Başkanı Suat Hayri Ürgüplü'nün 29 Mayıs-14 Haziran 1963 tarihleri arasında SSCB'ye ziyaretiyle olumlu bir yöne yönelmiştir. Senato Başkanı Suat Hayri Ürgüplü'nün ziyareti sonrası yapılan görüşmeler sonunda iki ülke arasında ekonomik, ticari ilişkilerin geliştirilebileceği ve Sovyetler Birliği'nin Batılı devletlerden daha iyi koşullarla Türkiye'ye ekonomik yardımda bulunabileceği anlaşılmıştır.

Erkin, Sovyet yönetiminin Kıbrıs konusunda Türkiye'nin kararını destekleyen bir tavır almasından sonra, 30 Ekim 1964 tarihinde Sovyet Dışişleri Bakanı Gromiko'nun resmi daveti üzerine Moskova'ya gitmiştir. Erkin'in Moskova ziyaretinin, Türk ve Sovyet basınının yanı sıra dünyada da geniş yankıları olmuştur. Batı basını, SSCB ile karşılıklı ilişkilerin kurulmasının Türkiye'nin çıkarlarına uygun olduğunu yazmıştır. Yapılan görüşmeler sırasında iki ülkeyi ilgilendiren konular ele alınmış ve o günkü uluslararası gerginliğe değinilmiş ve iki ülke arasındaki ticaretin geliştirilmesi görüşülmüştür.

Devlet Başkanı Anastas İvanoviç Mikoyan, Türk-Sovyet ticari ilişkilerinin gelişmesine çok önem verdiklerini ve bu gelişmenin sağlanması için bizzat kendisi ve Hükümeti'nin elinden gelen tüm çabayı göstereceğini belirtmiştir. SSCB'nin Türkiye'de ihalelere katılması yönünde telkinlerini dikkatle dinleyen Mikoyan, Türkiye'de ticari lisansların çok çabuk çıkarılmamasından şikâyet etmesi üzerine Erkin lisansların geciktirilmediğini, bunun bütünüyle bürokratik aksaklıklar, karşılıklı piyasaların tanınmamasından doğan gecikmeler yüzünden olduğunu belirtmiştir. Erkin Sovyet Dış Ticaret Komiseri Nikolay Semyonoviç Patolicev ile yaptığı görüşmede Türkiye'ye ve SSCB'ne karşılıklı birer piyasaları tanıma heyeti gönderilmesi uygun bulunmuştur. Erkin, Mikoyan ile görüşmesi sonunda döviz karşılığı ticaret yapma teklifinin olumlu karşılanmadığını, SSCB Hükümeti'nin eskiden olduğu gibi kliring usulü ticareti geliştirmek arzusunda olduğunu belirtmiştir. Ayrıca SSCB Dışişleri Bakanı Andrey Andreyeviç

Gromıko ve Türk Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin, Kültürel ve Bilimsel İşbirliği Antlaşması'nı imzalamışlardır.

SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkanı Nikolay Podgorniy Başkanlığında Sovyet Parlamento Heyeti 4-13 Ocak 1965'te Türkiye'ye gelmiştir. Türkiye yönetimi Sovyet heyetin ziyareti sırasında, ABD gemisi Savannah'ın İstanbul'u ziyaretine izin vermemiştir. Bunun sonucu olarak ise Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden Kıbrıs'ta bir federasyon kurulması konusunun kabul edilmesi gündeme getirilmiştir. Sovyet Heyet Başkanı, Türkiye'de sanayi yatırımları yapılması konusunda olumlu tekliflerde bulunmuş, bu arada petrol alışverişi, ortak traktör ve kamyon fabrikalarının Türkiye'de kurulması için teknisyenlerin incelemelerde bulunması kararlaştırılmıştır. Sovyet Heyeti Başkanı ile yapılan görüşmelerde 1965 yılı içinde SSCB'nin, Türkiye'den 105 milyon dolarlık mal alması da kararlaştırılmıştır. Podgorniy'in ziyareti, hem Türkiye hem de Sovyetler Birliği basınında geniş yer tutmuştur.

Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in SSCB'ne yaptığı resmi ziyaretin ardından, Sovyet Dışişleri Bakanı Andrey Gromıko'nun 17 Mayıs 1965'te Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulunmuştur. Yapılan görüşmeler sonunda Türkiye'ye ekonomik yardım yapılması konusunun ve Türkiye'deki ihalelere SSCB'nin de katılmasının mümkün olabileceği vurgulanmıştır. Sovyet yönetimiyle Kıbrıs sorununun çözümü konusunda anlaşmaya varılmıştır. Yapılan görüşmelerin konuları arasında öncelikle iki ülke arasındaki ilişkiler, Kıbrıs sorununun yanı sıra gündemdeki dünya sorunları ele alınmıştır. Ayrıca Sovyet Bakan Türkiye'ye uzun vadeli kredi teklifinde bulunmuştur. Başbakan Ürgüplü başkanlığında Türk heyetinin Moskova'ya yaptığı resmi ziyaret Türkiye ve SSCB arasında diplomatik ilişkilerin yanı sıra ekonomik ilişkilerin de gelişmesini sağlamıştır. Suat Hayri Ürgüplü'nün ziyaretinden 8 ay sonra Türk uzmanlardan kurulu bir heyet, Moskova'ya davet edilmiştir. Bu ziyaret sırasında yapılan görüşmelerde 25 Mart 1967'de imzalanacak olan Türk-Sovyet Ekonomik ve Teknik İşbirliği anlaşmasının zemini oluşturulmuştur.

Başbakan Suat Hayri Ürgüplü'nün ziyaretinden sonra, 20-27 Aralık 1966 tarihleri arasında Türk-Sovyet tarihinde ilk kez bir SSCB Başbakanı Aleksey Nikolayeviç Kosigin resmi bir ziyaretle Ankara'da bulunmuştur. Kosigin'in Türkiye ziyareti, iki ülke ilişkilerinde dostluk, iyi komşuluk ve uluslararası sorunların çözümünde barışçıl yaklaşımın artması açısından önemli rol oynamıştır. Kosigin'in bu ziyaretiyle iki ülke arasında uzun süre devam eden görüşmeler ve SSCB'nin Türkiye'ye yapacağı teknolojik destek konusu sonunda çözüme ulaştırılmıştır. Türkiye ve SSCB arasında bazı sanayi tesislerinin kurulması ile SSCB tarafından Türkiye'ye teslim edilecek teçhizat, malzeme ile sağlanacak teknik hizmetlere ve bunlarla ilgili ödeme şartlarına dair anlaşmanın imzalanması kesinlik kazanmıştır. Kosigin'in Türkiye ziyareti esnasında

Türkiye'nin sanayisinde yatırım yapılması gereken alanlarının belirlenmesi ve harekete geçmesi açısından çalışmalara başlanmış ve Türkiye'nin hangi alanlarda sanayi projelerinin hayata geçirebileceği, bu projelerle ilgili olarak Sovyetler Birliği tarafından mali ve teknik yardımın yapılması konuları derinliğine araştırılmıştır. Yine bu ziyaretle hangi şehirlerde ne tür sanayi kuruluşlarının kurulabileceği netleştirilmiştir. Kosıgin'in ziyareti sırasında iki Hükûmet Başkanı, SSCB'nin teknik ve kredi desteğiyle Türkiye'de kurulması kararlaştırılan 7 sanayi tesisleriyle ilgili bir anlaşma yapmıştır. 7 sanayi tesisinin ikinci beş yıllık planı kapsayan 1968-1972 yılları arasında tamamlanması kararlaştırılmıştır: İskenderun Demir-Çelik Fabrikası, Seydişehir Alüminyum Fabrikası, Aliğa Petrol Üretim Tesisleri, Bandırma Asit Fabrikası, Artvin Ahşap Üretim Fabrikası, Çayırova Cam Fabrikası'nın genişletilmesi, Alkollü içecek fabrikasında Rus tipi votka üretimiyle ilgili fabrikanın kurulması kararlaştırılmıştır. Son iki tesisin yapılması daha sonra iptal edilmiştir.

İki ülke arasında imzalanan 25 Mart 1967 tarihli anlaşma, ana anlaşma olarak kabul edilmiştir. Daha sonraki yıllarda Türkiye'nin ihtiyacı olan sanayi tesislerinin yapılması veya kapasitelerinin artırılması 25 Mart 1967 tarihli anlaşmaya ek protokoller yapılarak sağlanmıştır. Türkiye, yapılan bu anlaşma sayesinde ihtiyaç duyduğu temel sanayi ürünlerini kendisi üretmeye başlamış ve bu ürünleri aynı zamanda ihraç eden ülke durumuna gelmiştir. Daha sonraki yıllarda da Sovyetlerin Türkiye'ye bu desteği sürmüştür. Türkiye'yi sadece ihtiyacı olan hammaddeyi üreten bir ülke olarak görmek isteyen ABD'nin aksine SSCB, teknik desteği, kredileri uygun ödeme koşulları ile kendi sanayisini kurmada Türkiye'ye çok büyük yardımda bulunmuştur. İki ülke arasında yapılan bu anlaşma ekonomik açıdan bakıldığında, Türk-Sovyet ilişkileri tarihinde ilk hukuki iş ortaklığı belgesi olmuştur Söz konusu anlaşma iki ülke arasında geniş ölçekli olarak ekonomik ve teknik ilişkilerin başlangıcını oluşturmuştur. 25 Mart 1967 anlaşma iki ülke arasında ekonomik ve teknik ilişkilerin etkin biçimde gelişmesini başlatan ilk "Hükûmetlerarası Ekonomik İş Birliği Anlaşması" olarak tarihe geçmiştir.

Sovyet Başbakanı'nın Türkiye ziyareti, gerek Kıbrıs konusunda Sovyet yönetimi tarafından Türkiye'nin tezinin kabul edildiğinin netleşmesi, gerekse iki ülke arasında ekonomik işbirliğinin farklı alanlarda yapılması açısından oldukça önemlidir. Yapılan bu ziyaret sayesinde iki ülke arasında uzun zamandan beri devam eden ticari ve ekonomik işbirliği alanlardaki görüşmeler çözüme ulaştırılmış ve Sovyet yönetiminin Türkiye'ye yapacağı sanayi alanındaki desteği ve kredi sorunu halledilmiş, taraflar arasında karşılıklı güvene dayalı işbirliğinin kurulması sağlanmıştır. Bunun sonucunda Türkiye kendi sanayi tesislerinin kurulması sayesinde, farklı alanlarda üretim ve ihracat yapma imkanına sahip olmuştur. Bu anlaşma ile Türkiye uygun koşullarda SSCB'den aldığı kredilerin

yanı sıra ekonomik ve teknik yardımlarla çok planlı ekonomiye geçişi başlatmış, ticari ilişkileri geliştirerek ülkenin ihtiyacı olan diğer sanayi tesislerinin kurulmasının yanı sıra SSCB ile bilimsel ve kültürel ilişkilerin gelişmesini de sağlamıştır.

İki ülke yetkilileri uluslararası konularda karşılıklı görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. Yapılan görüşmelerde iki ülke arasında bazı uluslararası konularda fikir ayrılıklarının olmasına rağmen karşılıklı görüşmelerin olumlu sonuçlar verdiği gözlenmiştir. Görüşmeler sonunda her iki ülkenin de artık gerginlik istemediği, uluslararası barışın korunması, yeni savaş tehlikesine karşı engel olma, barış ve güven içinde yaşama konusunda gereken çabayı göstermeye hazır oldukları vurgulanmıştır. Ayrıca birbirlerinin iç işlerine karışmama, yapılan nükleer silahların yaygınlaşmaması ve tüm dünyada nükleer denemelerin yasaklanması, her iki tarafın da üzerinde uzlaştığı konular arasında yer almıştır. Sovyet liderinin bu ziyareti ile Türkiye ve SSCB ilişkilerinde yeni bir dönem başlamış ve iki ülke arasında iyi komşuluk ve karşılıklı iş birliğinin barış içinde sürdürülmesinin yolu açılmıştır. Yakın ve Orta Doğu'da barış ve huzur ortamının sağlanması hem Türkiye'nin hem de SSCB'nin çıkarlarına uygun düşmektedir. Bu nedenle Sovyet yönetimi bir NATO üyesi olan Türkiye ile ilişkilerini geliştirmek zorunda olduğunun bilinciyle hareket etmiştir. Türkiye ise bir yandan SSCB ile ilişkilerini geliştirme yönünde atılımlarda bulunurken bir yandan da Batı ile ilişkilerini düzeltme yönünde adımlar atmış ve böylelikle Türkiye, Kıbrıs sorunu konusunda dengeli bir siyaset yürütmeye çalışmıştır. Bu dönemde Türkiye bir NATO üyesi olmasının yanı sıra NATO ve ABD'ye tümüyle bağımlı bir konumda olmaktan kaçınması gerektiğini anlamıştır.

Kosigin'in Türkiye'ye yaptığı resmi ziyaret sonunda yapılan ticari ve ekonomik iş birliği ile ilgili anlaşmalar, Türkiye'nin sahip olduğu kaynakları kullanabilmesi için gereken sanayi kuruluşlarının inşasını ve faaliyete geçmesini sağlamıştır. Bu gelişmenin ardından, iki ülke arasında ekonomik ve siyasi ilişkilerde canlanma görülmüştür. Sovyet Başbakanı tarafından onaylanan 25 Mart 1967 tarihli anlaşma ile bugün de iki ülke arasında ekonomik ilişkiler bu anlaşmaya ek olarak yapılan protokollerle devam etmektedir. Anlaşmanın taslağı Ürgüplü'nün 1963 ve 1965 yıllarında Moskova'ya yaptığı iki ziyaret sırasında Kosigin ile yapılan görüşmeler sonunda imzalanmıştır. Anlaşmanın resmi olarak imzalanması ise Ürgüplü'nün 1965 yılında istifası sonrasında iktidara gelen Başbakan Süleyman Demirel döneminde gerçekleşmiştir. Sovyetler Birliği ile yapılan bu anlaşma ile uzun yıllar boyunca Sovyetler Birliği, Türkiye ekonomisinin kilit alanları olan siyah, renkli metal ve enerji alanlarının gelişmesinde Türkiye'nin en büyük ortağı olmuştur. Başbakan Aleksey Kosigin'in ziyaretinin ardından karşılıklı devam eden diplomatik ilişkiler

sayesinde iki ülke arasında siyasi, ekonomik, teknik ve kültürel iş birliği istikrarlı biimde srdrlmştir.

Kaynaklar

Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi, Moskova

Arhiv vneşney politiki Sovetskogo Soyuza Sotsialistiesкой Respubliki, Fond 132, Opis 3, Papka 2, Delo 1, List 10.

Rossiyskiy gosudarstvenniy arhiv sotsialno-politiesкой istorii, Fond 579, Opis 1, Delo 118, List 199.

T.C. Cmhubaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Ankara

Kararlar Dairesi Başkanlığı 1928-30-18-1-2, 203-15-10, 23.02.1967,70.
30-18-1-2, 18-40-09, 16.07.1965, 105.

Resmî Yayınlar

Cümhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 17.11.1964, Dönem 1, Cilt 22, Toplantı 4, s. 139.

Cümhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, 24.11.1964, Dönem 1, Cilt 22, Toplantı 4, s. 208-209-210.

Resmî Gazete, Sayı 12611, 2 Haziran 1967.

T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü (1960) *Dış Ticaret Yıllık İstatistik 1959*, Seri:1, Ankara.

Rusya Federasyonu Dış Politika Belgeleri, Moskova

(1944) *Vneşnyaya politika SSSR 1917-1944 gg. sbornik dokumentov T. I (1917-1920 gg)* Sost. A.S. Tisminets, Vişşaya partiynaya şkola pri SK VKP(b), Moskva.

(1947) *Vneşnyaya politika SSSR Sbornik dokumentov, T. V (iyun 1941-sentyabr 1945z.)*, red. A.S. Tisminets, İzdatelstvo Mejdunarodniye otnoşeniya, Moskva, s.553-554.

(1958) *Vneşnyaya trgovlya SSSR so stranami Aşii, Afriki i Latinskoj Ameriki* Pod. red. V.P. Gornova, N.N. İnazemtseva i V.B. Spandaryana, İzd. Vneştorgizdat, Moskva.

(1966) *Vneřnyaya politika Sovetskogo soyuża i mejdunarodnie otnořeniya, Sbornik dokumentov 1964-1965 godı* İzdatelstvo "Mejdunarodnie otnořeniya", Moskva.

(1967) *Vneşnyaya politika sovetского союзуа i mejdunarodniye otnoşeniya, Sbornik dokumentov 1966 god* İzdatelstvo “Mejdunarodniye otnoşeniya”, Moskva.

(1986) *İstoriya vneşney politiki SSSR, T. II: 1945-1985 gg.*, Pod.redaksiyey A. A. Gromiko, B. N. Ponomareva, Moskva, Nauka.

Kitaplar ve Makaleler

SSSR i Turtsiya 1917-1979 (1981) Otsvetsvennie Red. M.A. GASRATYAN, P.P. MOISEYEV, Glavnaya Redaksiya Vostočnoy literaturı, İzd. Nauka, Moskva.

AYDEMİR Şevket Süreyya (1966) *İkinci Adam İsmet İnönü, Cilt I 1884-1938*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

ÇUYEV Feliks (2017) *Molotof Anlatıyor*, Çev. Ayşe HACIHASANOĞLU - Suna KABASAKAL, Yordam Kitap,3.bs., İstanbul.

EKŞİ Oktay (2020) *“Beyefendi” Suat Hayri Ürgüplü’nün Anıları*, ed. Ayten KOÇAL, MD Yayıncılık, İstanbul.

ERKİN Feridun Cemal (1968) *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Başnur Matbaası, Ankara.

----- (1980) *Dışişlerinde 34 Yıl Anılar-Yorumlar, Cilt I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

----- (2008) *Dışişlerinde 34 Yıl Madrid, Paris, Londra Büyükelçiliği, Cilt III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

FIRAT Melek (2002) ABD ve NATO’yla İlişkiler, *Türk Dış Politikası Cilt I* Ed. Bakan ORAN, İletişim Yayınları, s. 681-767.

GENÇALP Ebru (2019) Sovyet Başbakanı Kosigin’in Türkiye Ziyaretinin Basında Değerlendirilmesi, *HÜTAD-Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, Sayı 30, s. 55-79.

HEYFETS Aleksandr Naumoviç (1934) *Sovetskaya diplomatiya i narodu vostoka, 1921-1927, Mustafa Kemal*, Put novoy Turtsii, Tom III, Moskva.

KAMEL Ayhan (1999) İkinci Dünya Savaşının Bitiminden Günümüze Kadar Türk-Rus İlişkileri, *Çağdaş Türk Diplomasisi:200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s.409-420.

KİREYEV Nikolay Gavriloviç (2007) *İstoriya Turtsii XX vek*, İzd. Institut vostokovedeniya Rossiyskaya Akademiya Nauk, Moskva.

- KOLESNİKOV Aleksandr (2010) *Türk-Rus İlişkilerinin Kuruluşunun 90. Yılı Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Çev. İlyas KEMALOĞLU, Ankara.
- KOPTEVSKİY Viktor Nikolayeviç (2003) *Rossiya-Turtsiya: Etabı torgovo-ekonomičeskogo sotritniçesvo*, İzd. İnstitut Vostokovedeniya, RAN, Moskva.
- KÖSE İsmail (2019) Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarıyla İlgili Talepleri: 1945-1946 Notaları, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 74, Sayı 4, s. 1125- 1148.
- MERAM Ali Kemal (1969) *Türk Rus İlişkileri*, Kitap Yayınları, İstanbul.
- MOİSEYEV Pyotr Pavloviç - ROZALİYEV Yuriy Nikolayeviç (1958) *K istorii sovetsko-turetskiye otnoşeniya*, İzd. Gospolitizdat, Moskva.
- ÖZKAN Behlül (2017) 1945 Türkiye-SSCB Krizi: Dış Politikada Kurucu Mitin İnşası, *Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler Kuşku ile Komşuluk*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 55-78.
- POTSHVERİYA Boris Mihayloviç (1976) *Vneşnyaya politika Turtsii posle vtoroy mirovoy voynı*, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Vostokovedeniya, İzdatelsvo Nauka Potsveriya, Moskva.
- POTYOMKİN V. P. (2015) *İstoriya diplomatii Diplomatiya v noveyşee vremya (1919-1939)*, Direkt-Media, Tom III, Moskva.
- QUASIMLI Musa (2013) *Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri 1960-1980*, Çev. Alpertunga ALTAYLI-Seyfettin ALTAYLI, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- SMİRNOV Vladislav Pavloviç (1956) *Turtsiya: ekonomika i vneşnyaya torgovlya*, İzdatelstvo Vneştorğizdat, Moskva.
- SOYSAL İsmail (1989) *Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- (1997) *Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye Olaylar Kronolojisi (1945-1975)*, İsis Yayınevi, İstanbul.
- SÖNMEZOĞLU Faruk (2014) *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası 1945-1991*, Der Yayınları, İstanbul.
- ŞAMSUTDİNOV Abdulla Mardanoviç (2000) *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri*, Çev. A. HASANOĞLU, Cumhuriyet Yayınları Yenigün Haber Ajansı Basın Yayıncılık.

TELLAL Erel (2005) SSCB'yle İlişkiler, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşın'dan Bu Güne: Olgular, Bilgiler, Yorumlar, Cilt I:1919-1980*, Ed. Baskın ORAN, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 769-783.

ÜSTÜNEL Besim (1976) *Kalkınan Türkiye'nin Cephe Çıkması*, Kalite Matbaası, Ankara.

YEREMEYEV D.Y. (2005) *Turtsiya v godı Vtoroy mirovoy i "bolodnoy" voyn (1939-1990)* Akademiya gumanitarnih issledovaniy, Moskva.

Sürelİ Yayınlar

Gudok (1966)

İzvestiya (1920-1966)

Pravda (1958-1966)

Akşam (1965)

Milliyet (1966)